

BEREND T. IVÁN

SZOCIALIZMUS ÉS REFORM

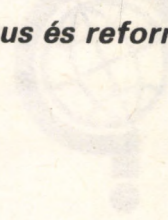
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Berend T. Iván
Szocializmus és reform

1957
Közvetlen
Szocializmus

Kérdőjel

Sorozatszerkesztő

Ungvári Tamás

Berend T. Iván

Szocializmus és reform

Akadémiai Kiadó, Budapest 1986

ISBN 963 05 4386 9

© *Akadémiai Kiadó, Budapest 1986 — Berend T. Iván*

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

Előszó	9
Utunk a hetvenes évtizedig	13
A marxi szocialista gazdaságkép és reform- folyamatunk	46
Jegyzetek Liska Tibor szocialista gazdasági modelljéhez	86
Vita az „ötvenes évek”-ről	114
Felzárkózás vagy lemaradás?	133
A felzárkózás esélyei	147
Válogatott bibliográfia	188

„Nemzeteknek ugy vannak életlépcsői mint embereknek. Én magyar hazámat igen fiatalnak tartom, 's ifjúságának több nevezetes jelei közé számítom azt is, hogy arány nélkül több költői sajtóság 's tehetséggel bir, melly a' képzelet forrásából fakad, mint az ítélet komolyabb tulajdonival, mellyek inkább régibb nemzeteknél fejlődtek már ki. Tapasztalám néhány költői Remekünk meglehetős sikerét, . . . tudományos tárgyú könyveink azonban, bármilly jók 's hasznosak is, szégyenünkre . . . érdemes szerzőiken száradtak. Uj methodus . . . látszott nekem illy körülmények közt, leghathatósb, legcéli irányosbnak. Versebbe nem fűzhetém . . . a' hitel antiköltői komoly tárgyát. Rendszeres systematica munkát irni pedig . . . tanácsosnak nem tartottam, előre tudván, hogy azt dicsérni ugyan igen sokan, de azért olvasni mégis csak igen kevesen fogják . . . A' szigoru tudományt tehát több dozisra osztám, 's a' lehetőségig víg, tarka 's változó köntösbe burkolva kellemesebbé tenni törekedém; 's így évenként szándékozám Olvasóimat mind közelebbre vezetni az előttem fekvő 's tán erőmet felmuló óriási munka egész véghatáráig.”

(Széchenyi István: *Világ, vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására.* Pesten. 1831. VIII—IX. oldal.)

Előszó

Szocializmus és reform. Mindkettővel korán kapcsolatba kerültem. Nem életrajzot írok, hanem előszót az elmúlt fél évtizedben tartott előadásaimból, újságcikkeimből és interjúimból válogatott kötetecskéhez. Mégis ide kívánczik a háború, valamint a náciizmus félelmetes térhódításának, mélyen, személyesen átélt élményének említése. Ez, majd a felszabadulás után megnyílt, sodró újvilág magával ragadó árama alig több mint tizenhat évesen odakapcsolt a szocializmushoz, amely ez időtől személyes ügyemmé vált. Naiv hitek, csalódások és újrakezdések hosszú útját jártam végig, s ezen az úton találkoztam és azonosultam a megújulás és reform 1953 óta aktuális céljaival. Azóta nyilvánvaló számomra, hogy a szocializmus a mindent átfogó reform folyamatában, az *itt és most* jelentkező kérdések mindenkori racionális megválaszolása révén, a hazai valóságból kibontakoztatva jöhet csak létre. Mindez ezer szállal összekapcsolódott szakmai pályámmal is.

Egy interjú során tették fel nemrégén a kérdést: „Hogyan alakult az élete, hogyan látta az 56-os tragédia után Magyarország helyzetét?” Hadd idézzem fel a választ néhány mondatát. „Komoly megrázkódtatás volt.

Az ember felülvizsgálta önmagát is, mindazt, ami volt, és sok mindenben megrendült a hite, sok mindenre felnyílt a szeme. Én azok közé tartoztam, akik úgy gondolták, hogy egy ilyen válságos átmenet után most minden megújítható, minden a mi kezünkben van. Rajtunk áll, hogyan újul meg ez a történelmi fejlődés, ebben a megújításban kell tehát részt venni. Ebben a meggyőződésben éltem, gyakorlati tevékenységemben is.” Ekkor, az ötvenes évek végén kezdtem el a felszabadulás utáni jelenkor gazdaságtörténeti kutatását. Annak a korszaknak a történetét vizsgáltam, amelyet tudatosan éltem át, amely politikai, társadalmi élményeimmel kapcsolódott össze. Ez hihetetlen intellektuális izgalom volt, amely elragadott, s máig is hajt. Éppen ennek révén kapcsolódtam be a hatvanas évek közepének megújuló reformvitáiba, majd a reform munkálataiba.

A szocializmus és a reform kérdéseinek sora évtizedünk első felében ismét gazdasági, társadalmi és politikai életünk középpontjába került. Mindez összefügg a világgazdaság és saját gazdaságunk nehéz gondjaival, új megoldási törekvéseinkkel, gazdasági stratégiánk megújításával.

E kérdéskör szakemberek tömegeit foglalkoztatja, de korántsem csak politikusok, közgazdászok, jogászok ügye. Mindez valóságos közügy. Minden állampolgár személyes sorskérdése. A megértés, a tömegek együttes felismerése és cselekvése, a közösség felsorakozása — amennyire ez egyáltalán lehetséges — a jelen és jövő záloga. A szükséges tennivalók felismerésével ezért úgyszólván egyenértékű a felismerések közkinccsé

tétele, bizonyos közvéleményformálás, amely — ha sikeres — anyagi erővé válhat. Igen fontosnak tartom tehát a tájékoztató-felvilágosító publicisztikát. Ilyen jellegű előadásaimból, újságcikkeimből és interjúimból válogattam össze néhányat a címben jelzett témából. Mindegyik az elmúlt fél évtizedből származik, s alig vagy nehezen hozzáférhető, hiszen kevésbé olvasott folyóiratokban, szakkonferenciák anyagát tartalmazó kötetekben vagy újságokban látott napvilágot.

Együttes közreadásuk remélhetőleg hozzájárul a jelen vitáinkban való jobb tájékozódáshoz és főként az annyira szükséges egységes, eredményes cselekvéshez.

1986. január

Berend T. Iván

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

1888

Utunk a hetvenes évtizedig

A történész a legnehezebb helyzetben van, ha saját korát akarja elhelyezni a történelemben. Nemcsak azért, mert századunk harmadik negyede, amelyről szó lesz, túlzottan bonyolult és túlzottan közel van hozzánk. Nem is azért, mert egy-egy rövidebb történelmi periódus is csak a nemzetközi folyamatok és a történelmi előzmények kettős meghatározottságában válhat értelmezhetővé, túlméretezett feladatot hárítva a könnyelmű vállalkozóra. Sokkal inkább azért, mert ijesztően ismertek — és mégis oly rejtőzködők — a tévedés és elfogultság mindenfelől tátongó csapdái. Szemléletünket elkerülhetetlenül befolyásolja korunk és az, ahogyan átértékeltük. Elfeledhetjük-e személyes élményeinket, félelmeinket, reményeinket, a közöttünk és bennünk magasodó tilalomfákat és tabukat? Lehet-e egyáltalán a tudományos objektivitás reményével hozzálátni ehhez a vállalkozáshoz?

Némi vigaszt nyújthat, hogy egyáltalán nem csak saját korunk megítélésénél ágaskodhatnak fel bennünk ezek az elriasztó kérdések. Jól tudjuk, hogy nemcsak Friedrich Meineckét befolyásolta kora, amikor a második világháborút követően a XX. század német történelmé-

ben negyven év tragédiáját, a véletlenek szerencsétlen sorozatát látta, de Theodor Mommsent is, amikor 1848 utáni keserves kiábrándultságában egy Bismarckra várva, Róma történetében a felülről, katonai erővel és cézári géniusszal végrehajtott egységesítést fedezte fel. Vitathatatlanul igaza van Hauser Arnoldnak, hogy „az a pont, amelyről a történelmet szemléljük, korántsem történelmen kívüli; a múlt szemlélete magának a történelemnek a produktuma”. De igaza van Mannheim Károlynak is, aki e tényből nem vont le pesszimiztikus következtetést, s szellemes példájával arra utalt, hogy más és más életkorunkban más és más jellemképet alkotunk szüleinkről. E változó ítéletek hatására mégis nevetséges lenne azt állítani, hogy a jellem nem megismerhető. Az igazság ezzel szemben az, hogy csak azt ismerjük fel belőle, ami szemléelői fejlődésfokozatunknak megfelel.

A vállalkozás tehát mégsem reménytelen. Az itt következő, madártávlatú képen természetesen nyilván sok pont egyáltalán nem található majd meg, s még több pont elmosódott marad. Mégis remélem, hogy a megismerés egy tégláját szállíthatom az igazi megértés épületének elhúzódó építkezéséhez.

A hetvenes évtizedhez vezető viharos negyedszázados út, amely társadalmat és gazdaságot, tulajdonviszonyokat és szövetségi rendszert, életmódot és településformát egyaránt gyökeresen átalakított-felforgatott Magyarországon, önmagában is izgalmas téma. Előre kell

azonban bocsátanom, hogy most mégsem *önmagát* az átalakulási folyamatot kívánom vizsgálat tárgyává tenni. Eleve reménytelen lenne valamiféle történelmi leltár készítésére vállalkozni. El kell tekintenem olyan történelmi korszakfordulók bemutatásától is, mint a felszabadulás, a földosztás, a tőkeisajátítás vagy a mezőgazdaság kollektivizálása. Jelen vizsgálódásomnak tárgya nem a társadalmi viszonyok átalakítása, hanem az a természetes közeg, amelyben *mindazon folyamatok lejátszódtak, melyeknek összefüggését a hetvenes évtizedben jelentkező* ellentmondásokkal vizsgálni akarom.

Ez az évtized ugyanis sajátos-furcsa ellentmondások időszakává vált. A gazdaság növekedése egész történelmünkben erre a periódusra érte el a leggyorsabb és legkiegyensúlyozottabb ütemet, méghozzá olyan körülmények között, amikor a növekedésnek úgyszólván kizárólagos forrása a termelékenység emelkedése volt. És ugyanezen évtized a színtere a negyedszázados erőltetett ütemű menetelés hirtelen lelassulásának, a növekedési ütem hirtelen megtörésének és tartós-jelentős lefékeződésének. Ebben az évtizedben nemcsak a jövedelmek leggyorsabb emelkedésének lehattünk tanúi, hanem a magyar gazdaság egész történetében elért legmagasabb fogyasztási és életszínvonalnak, valamint legjobb áruellátásnak is. És ugyanezen évtized éppen a magasabb fogyasztás szintjén fogalmazott újra alapvető jövedelemelosztási kérdéseket. Ha a viszonylag elmaradottabb országokban a szocialista átalakulás bizonyos időszakának egyik alapvető konfliktusforrása, hogy — az egyenlőségi elveket

megalapozni képes magasabb fejlettségi szint eléréséhez vezető úton — a munka szerinti elosztás elvét alkalmazva, kellő ösztönzést, érdekeltséget kíván adni a jobb gazdasági teljesítmény eléréséhez, a gyorsabb előrehaladáshoz, és *egyidejűleg* törekszik a szocialista egyenlőségelvek — adott szinten lehetséges — megvalósítására, akkor nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban hol az egyik, hol a másik szenved csorbát. Mivel a hetvenes évtizedre a magyar gazdaság kimerítette növekedésének extenzív forrásait (hosszú ideig korlátlan munkaerő-tartalékait) — márpedig a termelékenység növelésére alapozott fejlesztésképtelenség megfelelő érdekeltség, vagyis teljesítmény szerinti, nagyobb jövedelem-differenciálás nélkül — az egyenlőség elve, mely alacsonyabb szinten, a mennyiségi növekedést előtérbe állító periódusban egyszerűbben volt érvényesíthető, úgy tűnt sérelmet szenvedett. Ugyanakkor ebben a periódusban (éppen a magasabb fogyasztás szintjén) már a társadalmi értékrendek is új, eddig megválaszolatlan kérdést vetettek fel: mi legyen a követendő fogyasztási modell?

A növekvő árufogyasztás *vagy* tartalmasabb életforma, életminőség — nemegyszer hamisan szembeállított (hiszen a még le sem küzdött hiánygazdaság közegében egyáltalán nem fenyegetett a túlzott árufogyasztás veszélye), de mégis valóság tartalmú — dilemmái jelentkeztek.

Ez a kritikus évtized azonban, anélkül hogy időt hagyott volna e kérdések megválaszolására, megtorpanást hozott a negyedszázada eredménnyel követett

életszínvonal-politikában is. A jövedelmek lendületes növekedése megtört, és hosszabb időre lehetetlenné vált a megelőző kiegyensúlyozott és tartós emelkedés fenntartása. A hetvenes évtizedig vezető úton lejátszó-dott hatalmas társadalmi átalakulás, a különlegesen nagy mobilitás, amelyet a parasztból munkássá válás és az új összetételű értelmiségi és vezető rétegek kialakulási folyamatai határoztak meg (és ezzel együtt járt az iskolázás rendkívül nagyarányú kiterjedése), ugyancsak megtorpant. Nemcsak a nagy, tömeges átáramlási folyamatokra nem nyílt további lehetőség, de a korábbi rendkívüli mobilitás is visszaütött: a generációk szerves-természetes váltakozását megbontó, úgyszólván egy időben lejátszódó „örségváltás” a negyvenes-ötvenes évek fordulóján és részben 1956 után olyan méretű volt és annyira általános fiatalítással járt együtt — húszas-harmincas éveik fordulóján járó emberek professzorok és tábornokok, gyárigazgatók és lapszerkesztők lettek —, hogy a következő értelmiségi generációk számára hosszú időre megmerevítve a pályakereteket, megnehezítve az előrehaladást, széles és kényes társadalmi területeken nagyfokú merevséget, mobilitáshiányt idézett elő. A mobilitás lelassulása egyébként általánossá vált erre az évtizedre, s a megelőző hatalmas, keresztirányú társadalmi osztálymozgások után a társadalom természetszerű konszolidációja figyelhető meg. A „rendes kerékvágásba” való zökkenés azonban elkerülhetetlenül új (vagy régi?) ellentmondásokat is kiváltott. Például az iskolázás egész rendszerében nyilvánvalóvá vált a társadalmi különbségek újratermelődése, újra

kérdésessé vált a munkásból értelmiségivé válás valóban egyenlő lehetőségeinek garanciája, és a korlátlan elhelyezkedési lehetőségek hosszú évtizedei után nemcsak bezárultak bizonyos pályák, de — ha csak egyes elképzelésekben is — a teljes foglalkoztatás már természetesnek tekintett intézménye is elbizonytalanodott.

A hetvenes évtized felé haladva az állandó változások forradalmas-reformos korszakain mentünk át. A felszabadulást követően számos régi intézmény összeváltásának és újak bevezetésének forradalmas éveit éltük át. Az ötvenes évek elején kíméletlen módszerességgel indult útjára valami új, és az évtized utolsó éveitől megint csak sok mindent előről kellett kezdenünk. Változtattunk és változtattunk. Rengeteget hibáztunk, újból és újból korrigáltunk, hogy közben újra tévedjünk és újra előbbre jussunk. Egy időben a bölcsek kövét kezében szorongató vezetés vak magabiztossága, kész receptek kiválthatóságának és elkészített forgatókönyvek gyors kivitelezhetőségének kényelmes hite, évekre, napokra előírt menetfeladatok teljesítettése diktálta a tempót. Később a feltételeket mérlegelő józan vezetés, a valós célok teljesítéséhez reálisan számításba vett érdekek és érdekeltségek belátása és működtetése, a jövő céljainak és a jelen létfeltételeinek kellemesebb összhangba hozása, az állandó és valóságos előrehaladás természetes közérzete adott nagyobb stabilitást és egyben nagyobb ösztönzést. Ezeket az évtizedeket az állandó változás és változtatni akarás dinamizmusa jellemezte, és a hatvanas éveket a sikeres-bevált kísérletek fémlépték.

Az elért új fejlettségi szakaszból, a bekövetkezett változásokból, a világban lejátszódó hatalmas meg-rázkódtatások által támasztott új feladatokból jelentkező *újabb* jelentősebb reformok igénye a hetvenes évtizedre ismét nyilvánvalóvá vált. Ezek jó részének felismerése tükröződik az elmaradt szolgáltatási ágazatok fel-zárkóztatását központi feladatként megjelölő igen nagy-számú tanulmányból csakúgy, mint az oktatáspolitiká, az iparszerkezet, a külgazdasági stratégia vagy az árrendszer és a gazdaságszabályozás átalakításának kormányzati döntéseiből. A hetvenes évtizedben azonban mintha alábbhagyott volna változtatási dinamizmusunk korábbi lendülete. A stabilitás, a már elért és megszokott megőrzése, a „csak rosszabb ne legyen” kényelme, a felismert és a kitűzött feladatok meg-valósításának lassúsága vagy elmaradása az előregedés veszélyeit és közérzetét táplálták. A történelmi horderejű gazdasági reformkísérlet elleni félsikerű, de az évtized közepe táján már-már áttörni látszó támadás közvetlen hatásainál súlyosabb általános kérdéseket is megfogalmazott. Mennyire merevedtek meg a kialakult keretek, képesek vagyunk-e a valódi megújulásra?

A hetvenes évtizedhez vezető negyedszázadban a társadalom közép- és idősebb generációi nemcsak általában és egészében, de — úgyszólván — minden egyedükben — még ha mindig voltak és lesznek is „Hábetlerek”, akik mellett elmegy a történelem, és akik elmennek a történelem mellett — átéltek valamilyen eufóriás felszabadulásélményt. A felszabadulást a második világháború lidércnyomása alól, a felszaba-

dulást a paraszti nyomorúságból, a sárba ragadt tanya elszigeteltségéből, az osztatlan iskolájú, villanytalan falu elmaradottságából, a mindennapi kenyér, a gyerek iskolába járásához szükséges cipő gondjaitól, a társadalmi, kisebbségi megkülönböztetés megaláztatásából, az első hidegháború félelmétől, a hajnali autófékezés és csöngetés rémétől, az ütemes, kötelező lelkesedés nyomásától. Ezeknek a generációknak a tagjai úgyszólván mind átéltek valamiféle szárnyalásélményt: a felemelkedés örömét, a megfelelő étkezés elégedettségét, a munkássá válás és a korábban kilátástalan diplomaszerezés boldogságát; egy új lakását, ahol már nem szorul össze három generáció, és nem lavórban kell fürdeni, az új technikai vívmányok váratlan gyorsaságú térhódításának megdöbbenését, az első televízióközvetítés hitetlenkedő csodálatát, az első autó boldogságát, az első külföldi utazás ajándékát. Ezek a generációk még tudják, hogy volt és hogy lehet is rosszabb. Éppen ezért sokszor értetlenül állnak a harminc év alatti új nemzedék körében oly gyakori frusztrációval, türelmetlen elégedetlenséggel, értetlen követelőzéssel szemben. Márpedig az újabb generáció, amely mint természetes közegbe nőtt bele abba, ami az idősebbeknek még élményszerű vívmány volt, nyilvánvalóan többre és másra vágyik. Önállóságra és szabaddabb mozgástérre, kevesebb kioktatásra arról, hogy neki milyen jó. Az előző generációk teljesítményorientáltsága is elveszítette már vonzerejét, életformájuk sem példa számára. Csábító, messzi divatok is vonzzák, szeretné, ha ő is dönthetne, s fel akar tenni olyan kérdéseket is,

melyeket az előtte járó nemzedék tagjai óvatosan vagy tapintattal már elkerülnek. Ami az előttük járók történelmi tapasztalata szerint meghatározottság, az számukra nemegyszer természetellenes. Egyáltalán: szeretnék, ha nem az előttük járók ízlését, igényeit, céljait kellene követniük. Önállósodáshoz azonban — akár a gondolkodásban, akár a cselekvésben, vagy „csupán” egy önálló lakás birtoklásában — kínos-keservesen juthatnak csak el, ha ez egyáltalán sikerül.

A gazdasági növekedés lelassulásának és az egyes területeken jelentkező anyagi hanyatlásnak a talaján, új társadalmi és világpolitikai feszültségek közegében, a második hidegháborútól félve, sőt hosszú idő után egy harmadik világháború veszélyét sem teljesen elhessegetni képesen, s mindennek számos terhét máris hordozva, zsigereinkben sokféle kedvezőtlen fordulat rossz előérzetével, a társadalom és nemzet kérdéseit egyéni útjától elválasztani képtelen, gondolkodó ember elkerülhetetlenül tesz fel jelent és jövőt fürkésző kérdéseket, sőt újrafogalmazza a korábban már megválaszoltnak tűnőket is. S amikor a jövőre keres választ, a múltat is faggatja. Utunkat a hetvenes évtizedig. Megtáltuk-e a helyes utakat és tévesztettünk-e ösvényeket?

*

Történelmet éltünk. Egy átalakuló világ nehéz történelmét. Egy kicsiny ország nemzetközi meghatározottságtól, világviharoktól, világerőktől és világpiaci ártól oly erősen befolyásolt történelmét. Ezek az erők,

viharok, változások nem „begyűrűznek”, hanem azt az egyetemes közeget jelentik, amelynek országunk is elválaszthatatlan része, melytől létünk semmilyen területen sem különíthető el tartósan, és e közeg szigorú meghatározottságában utakat kerestünk.

A legegyszerűbb lenne természetesen azt mondani: voltak utak, melyeket a körülmények kínáltak vagy eleve megjelöltek, melyekkel kapcsolatban az útkeresés kifejezés nem is volna pontos. Továbbá, hogy hosszú menetelésünk során találtunk jó utakat, de tévesztettünk is.

Ez nyilvánvalóan igaz, de nem feledhetjük, hogy ha a történelmi utak meghatározottak is, minden meghatározottság kínál alternatívákat. Ha mást nem, a vélt vagy valós meghatározottság elfogadásának vagy tagadásának válaszútját. A jó és rossz döntések, a sikeres vagy kudarcos lépések természetes és elkerülhetetlen keveredésének pedig végül is megvonható a mérlege: a tartozik és követel oldal szembesítése valamilyen egyenleget mutat.

Az 1970-es évtizedhez vezető úton a második világháború tragédiája, majd az új európai berendezkedés után reális, járható alternatívát, valóságos lehetőséget csakis az kínált, ha belső társadalmi-gazdasági felemelkedésünk munkálásához fordulunk. Előrehaladásunk alapját — a régi társadalmi viszonyok, földbirtokszerkezet és a magántulajdon eltakarítása alapján — mindezekelőtt a gazdasági elmaradottság felszámolásában kerestük, ez utóbbi fő feladatként az iparosítást állítva középpontba. Ne feledjük, a XX. század közepéig mindössze mintegy másfél tucat ország érte el, lépte át a

magas fokú iparosodottság küszöbét. Magyarország a felszabadulás körül még nem tartozott ehhez a csoporthoz. Statisztikai tény, hogy az 1949. évi népszámlálás a foglalkoztatottaknak még 56%-át a mezőgazdaságban, a lakosság közel kétharmadát falvakban (ezen belül pedig a lakosság mintegy harmadát tanyai szórványtelepüléseken és aprófalvakban) találta. A hetvenes évtizedre viszont az agrárnépesség valóságos aránya (mely a mezőgazdasági üzemekben dolgozók mintegy harmadát kitevő ipari foglalkoztatottakat nem veszi figyelembe) már a keresők egyhatodára zsugorodott, a falusi lakosság aránya pedig az összlakosság fele alá szorult (miközben a tanyák és aprófalvak lakossága az össznépesség 16%-át teszi ki).

Ezek a száraz statisztikai adatok viszont — nem kerülheti el figyelmünket — nemzeti történetünk fordulópontját jelölik: áthaladást az iparosodás korszakán; olyan, a nagy társadalmi formációváltás keretében lejátszódó történelmi horderejű átalakulást, melyet a világ több mint másfélszáz országa, nemzete közül napjainkig is csupán három tucatnak sikerült elérnie. Elsősorban ennek nyomán a gazdaság általános fejlettségi szintje is hatalmasat emelkedett. Az egy főre jutó bruttó nemzeti termékben számolva — s hadd használjam az elfogultsággal esetleges tévedései ellenére sem vádolható Paul Bairoch nemzetközi számítási eredményeit — Magyarország 1950-ben és az 1970-es évek elején is kétségtelenül az európai országok középső zónájában helyezkedett el. Csakhogy míg az első időpontban az európai átlagnak csupán 75%-át érte el,

addig az utóbbiban annak 90%-ára zárkózott fel. S ha 20 európai ország közül 10 megelőzi is, nem feledhetjük el, hogy az egész európai gazdaság történetének leggyorsabb, leglátványosabb növekedési szakaszában sikerült ilyen mértékben előrenyomulni, s még kevésbé feledhetjük, hogy ezzel a világ gazdaságilag legfejlettebb országainak a második világháború körüli szintjéhez érkeztünk.

Bármilyen nehéz és áldozatos út is ez — az iparosodás történelmi fordulója eddig minden országban, még a történelmileg különösen szerencsés, kedvező helyzetben levő, és mások erőforrásait saját javukra kiaknázó országokban is rendkívül nehéz volt és nagy megpróbáltatásokkal járt —, a hetvenes évtizedre elért eredményei akkor is maradandó értékűek, ha az iparosítás útjának végigjárása közben úgyszólván állandó úttévesztések közepette értünk el a jelenhez. Az iparosítás indításának stratégiája — egyoldalú nehézipari-autarchikus és szinte kizárólagosan mennyiségi szemléletével, a más történelmi körülmények és adottságok közepette kialakított stratégia minden változtatás nélküli másolásával — nyilvánvalóan nem felelt meg az ország adottságainak és a század második fele által támasztott technikai-szerkezeti követelményeknek. Ha ezt az úttévesztést kicsit már 1953 után, majd 1957-től részben sikerült is korrigálni, a hetvenes évtizedig vezető úton majdnem mindvégig — még a hatvanas években is — kísértett a kényszerű vagy reflexszerű önellátási koncepció, a teljes ipari vertikumok kiépítésének gyakorlati, az erőteljesen anyag- és energiaigényes ágaza-

tok fejlesztésének előtérbe állítása, az újabb és újabb beruházásokkal létesített újabb és újabb munkahelyek extenzív fejlesztési útja. Miközben a hatvanas évtized végéig az ipari termelés értékben mért volumene hétszeresére ugrott, addig az egy foglalkoztatottra jutó termelés csak háromszorosára, s míg az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak számát tekintve 35 ország között Magyarország az előkelő hetedik helyet foglalta el, az egy lakosra jutó nettó ipari termelés alapján csak a huszonkettediket. Más szavakkal: a nagy ipari át- és előretörés időszakában a termelékenység, a technikai korszerűség tekintetében az ország viszonylagos lemaradása még fokozódott. Ugyanakkor a gazdasági reform előtti egész időszakban a termelés jelentékeny része, egyes periódusokban a nemzeti jövedelem 5—7%-át is kitevő hányada, az ipar volumenének hatalmas ütemű növekedése ellenére (és jórészt következtében) a felesleges, értékesíthetetlen, selejtes készletek felhalmozódására vezetett, miközben egyidejűleg úgyszólván mindenből hiány volt. A hiánygazdaság jellegzetes tünetei mind a termelés folyamatosságát és gazdaságosságát, mind pedig a lakosság megfelelő ellátását akadályozták.

Az iparosítási áttörés úttévesztéseihez tartozott, hogy az erőltetett mennyiségi iparfejlesztés oltárán egy ideig a lakosság életszínvonalának és a gazdaság más ágazatainak érdekei is áldozatul estek. Az előbbi inkább csak az első ötéves terv időszakára volt jellemző (amelynek éveiben a munkás- és alkalmazotti reálbérek 22%-kal csökkentek), az utóbbi azonban tartósabban érvénye-

sült. Igaz, hogy a mezőgazdaság beruházási részesedése a kezdeti 13%-ról 1957 után hamarosan 18—20%-ig emelkedett, de a háttérágazatok fejlesztési részesedése (ha nőtt is valamelyest a kezdeti egyharmados arányról) a hetvenes évtizedig messze elmaradt attól a szinttől, amely elegendő lett volna ahhoz, hogy az infrastruktúra lépést tarthasson a termelés és az ágazat nemzetközi fejlődési követelményeivel. Míg az úgynevezett termelő ágazatok eszközállománya a vizsgált negyed században hatszorosára nőtt, addig a termelő szolgáltatásokat végző és a nem termelő ágazatok eszközállománya csak kétszeresére, s az ipar kétszeresére ugró munkaerőlétszámával szemben az ágazat munkaerőállománya is csupán egyharmaddal növekedett. A század második felében lejátszódó valóságos nemzetközi infrastrukturális forradalom következtében az ágazat számos területének viszonylagos elmaradása fokozódott, és ennek következményei hosszabb időszakra is károsan nyomják rá bélyegüket.

Mindettől aligha választható el, hogy a különféle termékek és szolgáltatások elégtelensége következtében a leginkább második gazdaságnak nevezett „szektor” kialakulásának spontán folyamata volt csak képes úgy-ahogy áthidalni a hiányokat. A munkaidő után (esetenként alatt) végzett ipari javító tevékenység, a háztáji keretekben termelt baromfi és gyümölcs, a hétvégeken vállalt építkező vagy mázoló munkák az áruellátás és a javítás, a szolgáltatás rendkívül nagy hányadát biztosítják. Bár a hivatalos statisztikák szerint a termelés és szolgáltatás 98%-át a szocialista szektor

állítja elő, egyes becslések szerint a népgazdaság munkaerőalapjának legalább egyhetede, egyhatoda az úgynevezett második gazdaságban realizálódik.

Ezt a szektort a gazdaságpolitika a hatvanas évtizedtől általában nemcsak eltűrte, de esetenként ösztönözte is. Egyes időszakokban azonban éles támadások és kemény szankciók igyekeztek határozottan korlátozni.

Ha az iparosításhoz viszonyítva lassan, nehézkesen is, de a hatvanas évtizedtől már utat találtunk a mezőgazdaság fejlesztésében is. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez esetben még nagyobbak voltak a megelőző vargabetűk. A mezőgazdaság hosszabb ideig úgyszólván kizárólag a felhalmozás és az iparosítás legfőbb tőke- és munkaerőforrása volt. A hatvanas évtized (közepéig ezért csak rendkívül lassú, évi átlagban 0,7%, vagyis a nemzetközi agrárnövekedés ütemének egyharmada körül mozgó fejlődést lehetett elérni a mezőgazdaságban. Növekedett mind a termelés mennyiségének, mind a termelékenység szintjének viszonylagos lemaradása. A hatvanas évtizedtől megindított átalakítás, a kollektivizálás történelmi vívmánya során és után alkalmazott úttörő jelentőségű módszerek és ösztönzések, az agrárfejlesztés különlegesen koncepciózus, szívós és eredményes kibontakoztatása az agrárolló állandó szűkítésével és a beruházások egyidejű növekedésével valóságos fordulatot eredményezett. A hatvanas-hetvenes évtized fordulója körüli időszakra megindult a mezőgazdaság „kézműves” korszakából való kiemelkedése és „iparrá” válása. Nemcsak az összes főbb munkafolyamat rohamos ütemű gépesítése, a rövid idő

alatt háromszorosára ugró műtrágyafelhasználás, hanem a növénynemesítéssel is összekapcsolt zárt, iparszerű rendszerek létesítése vezet egyetlen évtized alatt a hozamok két-háromszorosra emelkedéséhez és egészében olyan agrárnövekedési ütemhez, amely az iparéval vetekedik, és mintegy kétszeresen meghaladja a nemzetközi átlagot. Az úttévesztés keserves évtizedei után tehát a mezőgazdaságban a hetvenes évtizedre olyan útra leptünk, amely kivételes eredményeket hozott, és a társadalom életének átalakulásában is meghatározó tényezővé vált.

A mezőgazdaságban lejátszódó hatalmas átalakulás ugyanis — az iparosítás hatásaival összekapcsolódva — a falu és a parasztság felemelésének meghatározó tényezője lett. A szegénység, kiszolgáltatottság és elmaradottság évezredes falusi koldusvilága tűnt el egyetlen emberöltő alatt. (Ezen nem változtathat még előbukkanó, fellelhető maradványainak természetes ténye sem.) A falusi építkezések új életformára utaló gazdagsága, a háztartások gépesítésének térhódítása, a falu szociális ellátásában beállott fordulat kétségkívül a lejátszódott társadalmi átalakulásnak talán legszembevetőbb, leglátványosabb eleme. S természetesen a parasztság soraiból volt a legnagyobb az átáramlás a társadalom más rétegeibe. A volt paraszti társadalom felének ipari munkássá válása, az újonnan formálódó értelmiség jelentős paraszti bázisa és a megmaradt parasztság erőteljes kapcsolódása az egyéb rétegekhez (a két vagy több keresővel rendelkező paraszti családokban a második keresők háromnegyede már nem mező-

gazdasági foglalkozású) a társadalom mobilitásának meghatározó hajtóerejévé vált.

Ez a folyamat egyben arra is utal, hogy a társadalom leggyorsabban növekvő osztálya a megkétszereződő és homogénebbé váló munkásság. Az iparban és építőiparban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottak alig több mint egyötödéről közel a felére ugrott. Az egységesülés gyors mozgási folyamataira utal, hogy olyan, korábban jelentős proletár réteg, mint a házicselédesség, gyakorlatilag eltűnt, hogy az ipari munkásság túlnyomó többsége a nagyiparban dolgozik.

Legnagyobbbrészt soraikból került ki — a régi uralkodó osztályok és hatalmi elit rendkívül gyors eltűnése nyomán — az új vezető és értelmiségi réteg. A vizsgált negyedszázad folyamán lejátszódott átalakulásokra utal, hogy a hetvenes évtized küszöbén a budapesti és városi vezetők 61%-a, az értelmiségieknek pedig több mint egyharmada eredetileg más pályán indult, munkás- vagy parasztsorból került ki. A mobilitás még erősebb sodrára utal, ha a nemzedékek közötti átáramlást is figyelembe vesszük, hiszen akkor a budapesti vezető és értelmiségi réteg 78%-a nem értelmiségi családból került ki, és 58%-a munkás- vagy paraszti családból származott. A vezető beosztásúak több mint 70%-a került ki körükből, méghozzá oly módon, hogy 63%-uk régebben maga munkásként vagy parasztként dolgozott. A mérnökök több mint fele munkás- vagy paraszti, az agronómusok és állatorvosok fele paraszti családból került ki.

Ilyen különleges méretű társadalmi mobilitás természetesen csak az átalakulás periódusában képzelhető el. Talán ezzel kapcsolatosak az olyan úttévesztések is, melyek a hatalmas társadalmi változások idején beteges bizalmatlansággal, szűkkeblű doktrinér módon egész rétegek létalapját, társadalmi helyzetét tették kérdésessé. A régi hatalmi elit és uralkodó osztályok felszámolása a kispolgári és értelmiségi egzisztenciák tömegeit is elsodorta, a társadalmi átalakulás során számos esetben indokolatlan és igazolhatatlan módszereket alkalmaztak (kulákkérdés, kitelepítések). Hozzá kell tenni azonban, hogy a munkásosztály és a parasztság sorából kiképzett új értelmiséggel szemben is megfigyelhető volt az indokolatlan bizalmatlanság, mert szembeállították a szakmai felkészültséggel a politikai megbízhatóságot, ami oda vezetett, hogy a hetvenes évtizedre kialakult új társadalmi szerkezet ellenére a gazdasági vezető posztok több mint felét, sőt a főmérnöki tisztségek mintegy negyedét megfelelő végzettséggel nem rendelkező személyekkel töltötték be. A rendkívül jelentős, mindent átrendező társadalmi mozgás sietős lázában az elkerülhetetlennél jóval erősebben érvényesült — s ami rosszabb, rögződött — a minőség iránti igénytelenség.

A munkásosztály mobilitása korántsem jelentette az osztály legfőbb társadalmi emelkedési útját. Sokkal nagyobb tömegeket érintett az ez esetben is végbe ment s az osztály zömére kiható anyagi-kulturális előrehaladás. Az ötvenes évek elejének hanyatlása után, eleinte egyszeri, nagyobb ugrások révén (az 1954-es

intézkedések hatására előállott 18%-os reálbér-növekedéssel) sikerült újra elérni az 1950. évi szintet. Az 1957-es béremelések ismét csaknem 18%-os reálbér-növekedést eredményeztek. Ezt követően egy évtizeden át mérsékeltebb, de általában kiegyensúlyozott évi 2—4%-os ütemet biztosítva, majd a hatvanas-hetvenes évek fordulója körül évi 4—5%-os, történelmünkben példátlan reálbér-növekedési sebességre kapcsolva, a vizsgált negyedszázadban az egy keresőre jutó munkás- és alkalmazotti reálbérek végül is mintegy megkétszereződtek. A keresők arányának növekedésével a fogyasztás színvonala ennél is gyorsabban, mintegy háromszorosára ugrott. Az emelkedés — ami a munkás- és paraszti jövedelmek kiegyenlítődéssel járt együtt — mindenekelőtt azt eredményezte, hogy az elemi megélhetési gondok rohamosan visszaszorultak. A szegénység, amely a felszabadulás előtt még a lakosság többségét sújtotta, és 1950 körül is mintegy harmadára terjedt ki, a hetvenes évtizedre egyes különlegesen kedvezőtlen helyzetben levő rétegek, csoportok — (kis keresetű, nagy létszámú családok, régi nyugdíjasok, gyermekeikkel magukra maradt nők stb.) természetesen még mindig társadalmi horderejű hiszen a lakosság 10—15%-át érintő — kérdésévé szűkült. Hozzá kell azonban tenni, hogy ez a réteg jóval szélesebb, ha a megélhetési gondok között a lakásszerzésnek az induló fiatalok számára oly nehéz és sokszor megoldhatatlan gondját is figyelembe vesszük.

Egy sokáig nélkülöző és tömegeiben rosszul táplált nép ezekben az években jutott igazán megfelelő étke-

zéshez, ami a nemzetközileg is túlzottan magas (napi 3300 kalóriát közelítő) fogyasztás reakciójában is kifejezésre jutott, s a húsfogyasztás megkétszereződését, a tejfogyasztás lényeges emelkedését, és — történelmünkben először — a cereáliák fogyasztásának meginduló csökkenését is magával hozta.

Ugyanakkor a jövedelem emelkedése a fogyasztás szerkezetének más, lényeges korszerűsödésével járt együtt. Az élelmiszerhányad fokozatosan csökkent, és a tartós fogyasztási cikkek fogyasztása emelkedett a leggyorsabban. Ezen belül a modern technika betörése a háztartásokba, a televízió hihetetlenül gyors, úgyszólván általános elterjedése (egy olyan országban, ahol a háború előtt a rádiókészülékek száma sem érte el a félmilliót), a gépkocsikorszak beköszöntése mellett különösen az építkezési tevékenység emelkedő lendülete érdemel figyelmet. Nagyobb részben magánépítkezések révén készült el másfél évtized alatt a lakosság egyharmadának új otthon adó egy millió lakás.

E hatalmas történelmi eredmények jócskán kiegészülnek a kulturális és egészségügyi „fogyasztás” ugrászerű emelkedésével is, melyet részben az úgynevezett ingyenes társadalmi juttatások tettek lehetővé: ezeknek aránya a vizsgált időszakban az összes lakossági jövedelem 15%-áról közel 30%-ára ugrott.

Az ötvenes évek végétől kibontakozó és a hetvenes évek elejére kiteljesedő életszínvonal-politika nyilvánvalóan olyan út megtalálását és követését jelentette, amely vitathatatlan sikerrel alakította át a néptömegek életét.

Ennek ellenére az úttévesztések e területeken sem voltak elkerülhetők. Egy ideig a rendkívül mérsékelt lehetőségek és a feszített ütemű felhalmozás miatt csak azáltal lehetett a legelmaradottabb viszonyok között élő rétegek helyzetén lényegesen javítani, hogy a jövedelmeket radikálisan egyenlősítették. Több munkaterület bérszintje nem emelkedett, korábban jobban fizetett foglalkozások, a kvalifikáltabb munka kiemeltebb bérezése is megszűnt, egyes területeken a bérek egyenesen csökkentek. A magasan kvalifikált műszaki szakemberek és a munkások átlagos keresete közötti különbség 50%-ra zsugorodott, az ápolónő vagy tanító fizetése 10—30%-kal is elmaradt egy átlagos lakatos vagy kőműves fizetése mögött, a rendelői vagy kórházi orvosé pedig egyharmadával sem haladta meg azt. A jövedelmi nivellálás, amely a kezdeti szakaszban talán részben elkerülhetetlen volt, a későbbiekben is kimozdíthatatlanná kövesedett. Ezen csak a hatvanas évtized végének reformintézkedései kezdtek részben rést vágni. A magas szakképzettség, a nagy felelősség, a bonyolult munka nem nyerhette el valóságos értékelését, a jobb, áldozatosabb, kiváló teljesítmény nem kaphatott méltánylást és ösztönzést. A bérezési aránytalanságok társadalmilag fontos pályák szakmai színvonalának hanyatlásához, a mellékjövedelmek hajszolásához, korrupcióhoz, a borszaválványrendszer félelmetes terjedéséhez vezettek. Az érdektelenség és az erkölcsi hanyatlás tartósan központi kérdéssé, súlyos gazdasági és társadalmi konfliktusok kiindulópontjává vált. Ugyanakkor a meginduló jövedelmi differenciálódásnak gyakran nem sok köze volt a

munkateljesítményekhez, miközben a bérezés valóságos differenciálódását nemegyszer a nagyobb és jobb teljesítmények kibontakozását akadályozó vállalati szervezési, valamint anyagellátási gyengeségek akadályozták.

Más nehéz kérdések is válasz nélkül maradtak. Az emelkedő fogyasztási színvonal nem társult valamiféle új típusú fogyasztási modell kialakulásával, a kiterjedt lakásépítkezéseket nem sikerült új lakás- és társaséletmodell kiépítésére alapozni. Bizonyos szociális preferenciák érvényesítése ellenére a szocialista társadalom-ideál elveit — beleértve a fogyasztást, az életformát, a közösségi életet és a lakókörnyezetet — nem sikerült kialakítani. A terebélyesedő szürke, uniformizált házigyári lakótömbök és az átlagember számára sem teljesen elérhetetlen Trabantok természetesen hatalmas előreugrás bizonyítékaivá váltak, de annak jelképeivé is, hogy a joggal elmarasztalt „fogyasztói társadalom” szegényes követésén túl nehéz új utakat találni.

Részben talán indokolatlan, sőt adott esetben a legkülönbözőbb célokra is felhasználható „álnaiv” utópiákkal állunk szemben? Vagy még az e területen továbbélő voluntarizmussal van dolgunk? Meg kellene vizsgálni, mit és miért kérhetünk számon önmagunktól. Lehetséges-e belátható időn belül másféle áru- és szolgáltatási-fogyasztási modell, mint amilyent (gyengéivel együtt) ismerünk? Ha nem, szabad-e doktrinér módon keseregni a nemlétező hiányán? Talán nem annyira a fogyasztás mintáin kellene akkor a kollektivitás elvét számon kérnünk, hanem a társadalmi élet olyan

szféráin, ahol az élet megoldatlanságai — cselekvést követelve — valódi lehetőségeket kínálnak. A szabadidő-felhasználás kollektív formáinak hiánya feletti eszmefuttatásoknál például nyilvánvalóan reálisabb előrehaladást ígérhet az idős emberek gondjának kollektív (és nem a családokra bízott) megoldása.

Nézzünk tehát szembe valóságos lehetőségeinkkel! Mi az, ami a társadalmi kollektivizmusból az iparosodottság és urbanizáltság adott szintjén és a differenciált bérezés igénye közepette valóban megteremthető, s hol haladhatunk valóban valamiféle új modell irányába? Lássuk tisztábban, hogy mit tehetünk és mit kell tennünk!

Magyarán: az elmaradottság alapkérdéseinek, az elégtelen fogyasztás kínjainak iparosítási, szociál- és életszínvonal-politikai leküzdése — amely történelmi horderejű, korszakra való teljesítmény volt — kiélezve tűzte napirendre a továbbhaladás megoldatlan kérdéseit: a szocialista elveknek igazán itt, a magasabb szinten napirendre kerülő, és már nem egyszerűen az elmaradás leküzdésének céljában és a nivellálásban, az alapvető juttatások társadalmasításában érvényesített megvalósítási mintáit.

Mindez természetesen a politika, a társadalmi demokrácia követelményeiben is hasonlóan jelentkezett. Az átalakulás negyedszázadának elején kétségtelenül nagy társadalmi-politikai teljesítmény volt a korábbi uralkodó osztályok, a mindenféle kizsákmányoló és spekuláns, gyűlölt úri, katonai-hivatali elit felszámolása.

35 A formális és alapvetően tartalmatlan egyenlőségjogok

helyett a társadalmi egyenlőség tartalmi, anyagi oldalai felé való fordulás, a társadalmi demokratizmusnak a nagy mobilitás révén kibontakozó vívmánya azonban az alapvető emberi jogok megsértésével, törvénytelenség-gel járt együtt. Az ötvenes évek közepétől-végétől hatalmas politikai-társadalmi eredmény volt a korábbi torzulások megszüntetése : a munkások elleni tömeges eljárásoknak, megszegényítéseknek, a parasztok közel félmillió s tömegre kiterjedt bírósági meghurcoltatásának, a kollektivizálás során alkalmazott erőszakos módszereknek és általában a törvénytelenségek — a látványos perek-től a mindennapos megfélemlítések-ig és meghurcoltatások-ig terjedő — széles skálájának felszámolása. Az egyház és az állam viszonyának, a vallás ügyének rendezése, az egyéni jogok, benne az utazás lehetőségeinek megnyitása, az egyetemi felvételeknél alkalmazott megkülönböztetések eltörlése, a kulturális politika elvisése és türelmessége, a sokféleség elfogadása és szabadsága mindmégannyi siker és a széles népi szövetség megalapozását biztosító utak megtalálását biztosító eredmény volt.

A politikai demokratizmus új, a történelemben kialakult vívmányainak (a polgári szabadságjogoknak) természetes magában foglalását és valóságos realizálási lehetőségeinek anyagi megteremtését mintegy kiindulási pontként tartalmazó, ám annál tovább is haladó, a tömegek közvetlen és valóságos, meghatározó részvételét biztosító — munkahelyi demokrácia, a rossz bürokratizmust kiküszöbölő, ugyancsak közvetlen részvételre alapozott közigazgatás és a kormánypolitika nyi-

tottságát, ellenőrzését biztosító intézményes feltételek megteremtése azonban korántsem tekinthető megoldottnak. A tanácsrendszer korai bevezetése vagy a szakszervezeti jogok újabb lényeges kiterjesztése, az ifjúsági parlamentek életre hívása és több más lépés ehhez nyilván kevés volt. Az új utak felfedezése s a már felfedezett vívmányok megfelelő intézményesítése még várat magára. A biztosított szabadságjogok — a régi polgáriak és az újabb, lényegesen tovább haladó szocialisták — nem válhatnak gyanús portékává semmiféle külső propaganda vagy politikai támadás nyomán. A szűk gyalogösvényeket széles úttá kövezve, a hiányzó, meg nem talált utakat feltárva-megnyitva a társadalmi-politikai útépítés további feladatai állanak még előttünk.

A hatvanas években tehát, kiváló utakat találva, jócskán el is kerültünk (meg sem találtunk) lehetőségeket, gyakran szorultunk kényszerpályákra, vagy választottunk hibásan, s haladtunk feleslegesen fárasztó kaptatókon is, amint korábban veszélyes szakadékokhoz vezető útvesztőkön is. Mindez számos, megoldásra váró ellentmondás felgyülemelésének forrásává vált a hetvenes évtizedben.

Az ellentmondások azonban korántsem csak elkerülhetetlen vagy elkerülhető *hibáink* következményeiként keletkeztek. Jó részük a történeti fejlődés természetes dialektikájának a terméke. A történelmi haladás oly gyakran tapasztalható vulgáris felfogása — mely a lineáris emelkedést, az egy kicsivel mindig jobb állapo-

tot véli természetesnek, vagy a jelen oly sokszor érzékelhető apológiája, mely *napjainkig* fel- és elismeri a fejlődés ellentmondások összeütközésén és harcán keresztül végbemenő folyamatát, de *saját jelenünkben* (a nagy Hegel is elkövette ezt a hibát!) hajlamos az abszolút ész megtestesülését látni, s az ellentmondásokat nemlétezőnek vagy szégyellni valónak (még el nem takarított régi szemétnak, kellően ki nem kapart folt nyomának) tekinteni — értetlenül áll az állandóan *újra* keletkező konfliktusok előtt. Márpedig a konfliktusok újratermelődése a gazdaságban, társadalomban, politikában és a kultúrában, egyszóval a társadalom történetében természetszerű folyamat, és az előrehaladás egyedül lehetséges útja. Hatalmas erőfeszítésekkel, áldozatokkal dolgozunk egy adott ellentmondás megszüntetésén; s ebben látjuk előrehaladásunk zálogát, holott mire sikerül (ha sikerül) a régi ellentmondást megszüntetni, az elért eredményből új konfliktus keletkezik.

A hetvenes évtizedhez vezető negyedszázados úton — most már elvonatkoztatva az előzőkben jelzett tévedésektől és útvesztésektől — a magyar társadalom korábbi történetében kialakult alapvető ellentmondások feloldására törekedtünk. A gazdasági elmaradottság, a társadalmi egyenlőtlenség, a szociálpolitika súlyos hiányai okozták a társadalom legsúlyosabb zavarait. De ezek feloldása, megszüntetése (amennyiben sikerült), újabb, másfajta konfliktusokat termelt. Tekintsünk, csupán példaként, a szociálpolitikára. Az egészségügyi ellátás korábbi elmaradottsága és a lakosság több-

ségének (60%-ának) kirekesztése a társadalombiztosításból, a nyugdíj különleges kiváltsága egyes állami és más privilegizált állásokban, de a lakosság túlnyomó többségének mindenfajta nyugdíj-biztosítottságból való kimaradása a létbizonytalanság, elhagyatottság és nyomor fontos forrásai voltak. A szocialista átalakulás évtizedeiben megvalósított szociálpolitikai vívmányok, közöttük az állampolgársággal járó társadalombiztosítás, az általános, ingyenes egészségügyi ellátás és a majdnem ingyenes gyógyszerellátás, a nyugdíjrendszer általánossá tétele, mégpedig igen alacsony korhatáron, nyilvánvalóan a korábbi elmaradottság és társadalmi ellentmondások feloldásának fontos mozzanatai voltak. Hihetetlen jelentőségüket a létbiztonság megalapozásában és az egyenlő emberi létfeltételek megteremtésében nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ugyanakkor azonban a régi ellentmondás felszámolásával nyilvánvaló új ellentmondás keletkezett. Az általános egészségügyi ellátás bevezetésével a megnövekedett igényekkel — a fejlettség adott szintjén és az iparosítás korszakában, amely az infrastrukturális fejlesztés kereteit erősen beszűkítette — az egészségügy eszközellátottsága, a kórházak, szakrendelők befogadóképessége, felszereltsége és az orvosi ellátás minősége egyáltalán nem tudott lépést tartani. Feszítő ellentmondás keletkezett: a kórházi zsúfoltság, a betegellátás romlása, a néha receptírássá degradálódó orvosi munka, s a kórházi ágy, a jobb egészségügyi szolgáltatás megvásárlása. Az ingyenes egészségügyi ellátás adott ponton úgyszólván visszajára fordult. Az általános és nemzetközileg is

különlegesen alacsony életkorhoz kötött nyugdíjrendszer nyomán — az átlagos életkor egyidejű, jelentős megnövekedése mellett — a nyugdíjas korosztály rohamos (a lakosság egyötödét kitevő) növekedése következett be, ami nemcsak a társadalomra hárít a lehetőségeknél nagyobb terheket, de a nyugdíjak szintjét is leszorítja, sajátos, nehéz körülmények között élő, megoldatlan gondokkal küzdő réteget, új gazdasági és társadalmi konfliktusokat hívva életre.

A hasonló példák egész sorát vonultathatnám fel. Az iparosítás — és az ezzel együtt előrehaladó, az elmaradott, hagyományos településszerkezetet átalakító városiasodás (miközben feloldja az elmaradottság régi ellentmondását), hatalmas falusi tömegeket sodorva a városba (ismét a városfejlődés iparosítás által korlátozott körülményei közepette) — különlegesen kiélezi a városi lakáshiányt, nehéz, majdnem megnyerhetetlen versenyfutássá teszi a lakásigények új városi építkezések útján történő kielégítését, s a nagy mennyiségi igények következtében a rosszabb minőségű, kisebb alapterületű, falanszterszerű tömbökben épülő lakások eluralkodását segíti. Ugyanakkor — az ipartelepítés, a munkahelyek túlzott centralizációjából következően is — megnöveli azoknak a számát, akik nem jutva városi lakáshoz, távolabbi vidékekről járnak be városi munkahelyükre, ismét nehéz egyéni és társadalmi problémát előidézve. Érdeemes megjegyezni, hogy a mobilitás korábbiakban kiemelt felgyorsulása, amely a tradicionális családi keretek széttörésében is rendkívül fontos szerepet játszott, maga is hozzájárult a lakáskérdés

különlegesen nehéz, új társadalmi zavarainak kialakulásához. A nagy mobilitás szerepét ugyanis aligha lehet túlbecsülni a hagyományos nagycsaládok és a természetesnek tekintett, háromgenerációs együttlakás széttörésében és ezzel a lakásigények hirtelen, ugrászerű növekedésében. Az is vitathatatlan viszont, hogy a mobilitást és a lakásigényeket indokolatlanul és kedvezőtlenül növelték a tanyasi települések és kisebb falvak rovására.

Nem tudunk tehát úgy túllépni valamely régi gazdasági vagy társadalmi nyomorúságon, nem tudunk úgy felszámolni valamely régi ellentmondást, hogy azzal ne keletkezzen új, megoldásra váró gond, új gazdasági vagy társadalmi konfliktus. Ezekre természetesen nyugodtan mondhatjuk, hogy a fejlettség magasabb szintjén jelentkeznek (mert nem ugyanaz, ha a lakosság 60%-ára nem terjed ki a társadalombiztosítás, vagy ha a lakosság egészére kiterjedő biztosítottság színvonalával van baj), de ezzel e konfliktusok és ellentmondások mit sem veszítenek kínzó, feszítő erejükből.

A hetvenes évtizedhez vezető úton, amikor számtalan régi ellentmondást leküzdve, korábbi konfliktusokat feloldva birkóztunk gazdasági, társadalmi és politikai feladatainkkal, az új megoldások egyben elkerülhetetlenül megannyi új ellentmondás és konfliktus melegágyává is váltak. A küzdés állandó feladatával, újból és újból nekifeszülve, a feloldott és keletkező ellentmondások akadályain át vezet a történelem útja.

A felszabadulást követő negyedszázad nagy történelmi teljesítményei és korszakos vívmányai ugyanakkor nem akadályozhatták meg, hogy a hetvenes évtizedhez vezető út egyben az illúzióvesztések, a történelem kemény realitásaival való, gyakran csalódást okozó ütközések útja *is* ne legyen. A háborút követő béke beköszöntése és a mindent megforgató forradalmi újrakezdő hitek naiv illúziókkal keveredő várakozása elkerülhetetlenül súlyos sérülések forrásává is vált. A háborút átélt generációk annyi mindenről hitték, hogy az többé nem ismélődhet meg. Annyira várták már a népek közötti gyűlölködések és konfliktusok végleges eltűnését, annyira hitték, hogy az irracionalitás hihetetlen tobzódása után a tiszta ész uralma kormányozza majd a világot, igazgatja a társadalmat. Amennyire törvényszerű volt azonban az illúziók kivirágzása, ugyanolyan elkerülhetetlen volt azok szertefoszlása is a valóság rögein botladozó előrehaladásunk során. A tiszta ész természetesen éppoly kevésbé juthatott uralomra, mint ahogy az ideálisan megálmodott-eltervezett jövő sem volt úgy berendezhető, mint egy újonnan megkapott lakás. A világ, s a mi világunk is újraélt „soha újra meg nem történhető” irracionalitásokat. A háborút követően oly nyomasztóan újra reánk szakadt háborús veszedelem, egész rétegekkel szemben elkövetett igazságtalanságok és tényeket tagadó hazugságok, valótlan perek és kötelezően előírt művészeti ízlés, kétségbevonhatatlan és tiszta elvek leplébe burkolt, de csupán gyakorlati érdekeket megfogalmazó (és a napi gyakorlattal nemegyszer változó) világpolitikai ítéletek,

a nyilvánvalóan hibás legjobbnak minősítése csak egyik oka volt az illúziók szertefoszlásának. Egy egész nemzedéknek, amely úgy érezte, hogy kedvére formálhat történelmet, és új elvek alapján hat nap alatt teremthet új világot, rá kellett döbennie, hogy a történelem nem puha agyag, hanem bazaltszikla, amin törik a véső, a túl gyenge ütéstől nem hasad a kő, a túl erőstől olyan rétegek is lepattannak, melyeknek maradnia kellett volna, s ama hat nap bizony nagyon kevés idő. Egész nemzedékek éltek át elásottnak vélt belső társadalmi ellentétek és előítéletek újraéledését, döbentek rá, hogy a történelemben nincsenek előzményeket eltörölő újragezdek. Biztosnak hitt történelmi leckék igazába vetett hitek is megrendültek. Miközben egy nemzedék látott hozzá a legjobb szándékkal az Ady és Bartók életművében eszmei végakaratként kifejezésre jutó Duna-völgyi egymásra találás — az új történelmi helyzetben természetesnek és egyszerűnek tűnő — megvalósításához, miközben makacsul ismételtük, hogy mindenkinek a saját múltjával kell szembenéznie, a saját nacionalizmusával leszámolva, köröttünk a világban a nacionalizmusok újravirágzására kellett ébrednünk, amely a nemzeti tudat zavaraiiban, a határokon túli magyar kisebbségek sorsa iránti felelősségre döbbenésben, leküzdöttnek vélt nacionalizmusok és faji előítéletek újra felbukkanásában egyaránt kifejezési formát talált.

De illúziókat veszítettünk a történelmi előrehaladásunk nyomán jelentkező nem várt ellentmondások következtében is, ami sokakban a haladásba vetett hitet

is megrendítette. Miközben behoztunk régi lemaradásokat, nem tudtuk követni mások új előretöréseit, és új elmaradásokban találtuk magunkat. Miközben új értékeket nyertünk, régieket veszítettünk el. Van, akinek a szemében ez úgy jelentkezik, hogy az iparivá vált és többszörös fejlettségre emelkedett országban sokszor nehéz a kívánt, szükséges iparcikkhez hozzájutni, és rosszabb lett a kenyér vagy a cipő minősége. Mások az életforma ideges sietségét, az emberek egymással szembeni fokozott türelmetlenségét panaszojják. Ebben a közegben régi meghaladottságok iránti nosztalgiaik támadnak új életre. Egyesek szemében minden értéket nyer, ami régi és amit meghaladottnak nyilvánítottunk.

A hetvenes évtizedhez vezető előrehaladás útján egész történelmi korszakot léptünk előre, és egész történelmi korszakra való tennivaló gyülemlert fel.

A hetvenes évtized súlyos nemzetközi megrázkódástásai, a világgazdaság válságos átalakulása, a világpolitika új feszültségekkel feltöltődő robbanásveszélyes közege, a történelem által reálisan feltett kérdésekre adott oly sok irracionális válasz mindezen belső folyamatokat felerősítette és új keretbe helyezte. A hetvenes évtizedhez vezető úton megtett nagy előrenyomulás során felgyülemlert ellentmondások és konfliktusok éppen ezen külső hatások nyomán csomósodtak össze. Illúziók nélkül látjuk, hogy nehéz meghatározottságok közegében haladhatunk csak előre, korántsem vonalzóval megtervezett, meghúzott úton, nem a növekvő harmónia, hanem az újraéleződő konfliktusok természetes történelmi folyamataiban.

A hetvenes évtizedhez vezető utunkra visszatekintve megerősödik meggyőződésünk a H. Focillon által szellemes hasonlatba foglalt igazságban: „A történelem . . . nem hasonlítható folyóhoz, amely az eseményeket és üledéküket azonos sebességgel és azonos irányba sodorja. Az, amit történelemnek nevezünk, éppen az áramlatok sokfélesége.” E sokféleségben, a leküzdött újraéledésében, az elfelejtettnek vélt feltámadásban, az ezeréves történelmünk mércéjével mérve is korszakos jelentőségű előrehaladással kiváltott konfliktusokban, a gazdaságban, társadalomban, oktatásban és politikában reánk váró teendők, újabb és újabb reformos útkeresések lehetőségébe és az ezekért folytatott harc értelmességébe vetett hittel, a kész receptek és töretlenül egyenes utak illúziója nélkül nézhetünk előre.

A marxi szocialista gazdaságkép és reformfolyamatunk

Több mint negyedszázada a gazdasági reform folyamatában, jelenünkben e folyamat harmadik nagy hullámában élünk. Hogyan értelmezhető ez az út? Valamiféle kései, visszakozó, átmeneti NEP-korszaként, esetleg új szocialista útkeresésként, vagy pragmatikus lépéskombinációként a gyakorlatban jelentkező, feszítő gondokból való kilábalást keresve? Korábbi hibáink korrekciójáról van szó, vagy éppen kapunyitásról a kapitalista gazdálkodás előtt? Ezeket és hasonló kérdéseket jócskán tettek-tesznek fel a belső viták résztvevői, az értetlenkedő kritikusok vagy éppen az „elismerő” újságcikkek nyugati szerzői. A kérdés, kritika vagy elismerés mögött, kimondva vagy kimondatlanul, normatív mérce húzódik meg: a szocialista gazdaságról kialakult kép. De vajon mit is értünk szocialista gazdaságon? Mennyiben jogos normává merevedett, „végleges” ismérvekről beszélni?

A marxi módszer elmélet és gyakorlat viszonyában az *empirikus* megismerés elsődlegességét vallja. Csakis ebből-erre épülhet az elmélet. Szocializmusképünk azonban a marxi elmélet születésével mégis kialakult már. Igaz, Marx és Engels sohasem törekedett a szocia-

lista gazdaság rendszerének tételes felvázolására. Amit tettek, nem volt más, mint következtetések levonása saját koruk kapitalizmusának felismert fejlődéstörvényeiből a jövőre. Hadd emeljek ki ezek közül öt, különösen fontosnak tekintett elemet, a marxi szocialista gazdaságépítmény talán legfőbb pilléreit.

A termelőeszközök állami-társadalmi tulajdona

A tőkés termelési mód folyamatait elemezve a termelőerők hatalmas, forradalmi fejlődése nyomán a termelés bekövetkező társadalmasodása és a kapitalizmus lényegéből fakadó egyéni kisajátítás alapvető ellentmondása vezetett a felismeréshez: „... a munkásforradalom első lépése az, hogy a proletariátust uralkodó osztállyá emeli. . . A proletariátus arra használja majd fel politikai uralmát — állapítják meg a *Kommunista Kiáltványban* —, hogy a burzsoáziát fokról fokra megfossza összes tőkéitől, hogy minden termelési eszközt az állam kezében, azaz az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus kezében összpontosítson.” (52. oldal.) A kisajátítás egyéni módját a kisajátítók kisajátítása szünteti tehát meg, s hozza ezzel összhangba a kisajátítást a termelés társadalmasított jellegével.

Az alapvető termelőeszközök állami-társadalmi tulajdona a szocializmuskonceptió vitathatatlanul legfőbb eleme. Mégis, a legkevésbé sem mondható el, hogy a marxi történeti előrelátás a tulajdonviszonyok terén mindent egyszer és s mindenkorra tisztázott volna.

Egyrészt ugyanis Marx és Engels a kapitalizmus fejlődéstendenciáit extrapolálva (még ha a mezőgazdaság esetében beszéltek is a koncentráció úgynevezett körforgásáról) a tőkés fejlődés magas fokán a koncentráció olyan előrehaladását tételezték fel, mely — teoretikus síkon — számukra feleslegessé tette az ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági kistulajdon kérdésével való foglalkozást. „A kispolgári, kisparaszti tulajdont — szögezi le a *Kommunista Kiáltvány* — nem kell eltörölnünk, az ipar fejlődése eltörölte és napról napra eltörli.” (45. oldal.) Az angol tőkés fejlődési modell alapján általánosított tendenciáit a kapitalizmus további, évszázados egyetemes fejlődésfolyamatai nem igazolták. Marx szellemének és módszerének mondanánk ellent, ha nem néznénk szembe ezekkel a tényekkel. (Hozzá kell tenni, hogy Marx és Engels állt legtávolabb egyszer leírt álláspontjuk „véglegessé” merevítésétől, amit illusztrálhatnak Engels bőséges jegyzetei *A tőke* III. kötetéhez is. A *Kiáltvány* megjelenését követő közel fél évszázadon át korábbi álláspontjaikat az új fejlődési tények alapján nemegyszer korrigálták.) A farmerparasztság gyökeresen más szerepet játszott ugyanis a francia vagy amerikai tőkés fejlődésben, mint az angolban. A napjainkra azután valóban rohamosan összezsugorodó paraszti-farmer lakosság aránycsökkenését és az ipari termelés példátlan méretű koncentrációját pedig a foglalkoztatottak egyre nagyobb, jelenleg már több mint kétharmados hányadát foglalkoztató szolgáltatási ágazatban a kiségzisztenciák újratermelődése ellenpon-tozza. A kistulajdonhoz való viszony tehát a gyakorlat-

ban különlegesen fontossá vált. Annál is inkább elmondható ez, mivel — jól ismert módon és okokból — a szocialista forradalmakra éppen a viszonylag elmaradottabb — s ezért különösen nagy kistermelő szektorral rendelkező — országokban került sor.

Nyilvánvaló ezért, hogy az államosítások körét illetően a Marx utáni szocializmuskép formálódásában döntő szerepet játszott a szovjet gyakorlat. Ismeretes, hogy a forradalom győzelme után Lenin, a gazdaság kulcspozícióitól eltekintve, még a nagyipar általános vagy széles körű államosítását sem tervezte. 1917—18 fordulóján „a lakosság régi érdekeinek, szokásainak, nézeteinek megfelelő feltételek teljes megsemmisítése helyett” a tulajdonviszonyok fokozatos, szabályozás útján történő átalakítási politikáját kívánta követni. Az *adott* történeti helyzetben azonban ez nem volt járható: „... mi magának a létezésünknek a kérdésével találtuk szembe magunkat — utal vissza Lenin 1921 őszén. — A tőkés osztálynak az volt a taktikája, hogy elkeseredett és kíméletlen harcra rántson bennünket, és ez a harc arra kényszerített bennünket, hogy *mérhetetlenül nagyobb mértékben romboljuk* le a régi viszonyokat, mint eredetileg terveztük.”¹ (Saját kiemelésem. — B. T. I.) A konkrét történeti viszonyok között a szovjet gazdaság gyakorlatában a „régis viszonyoknak” az eredetileg tervezettnél jóval szélsőségesebb lerombolása hamarosan a kistulajdon felszámolását is magával hozta. A negyvenes-

¹ Lenin Művei. 33. kötet. Kossuth, Bp., 1965. 75. oldal. Az új gazdasági politikáról.

ötvenes évek fordulójának Magyarországon — bár az ipari munkások 40%-a a kisiparban dolgozott, a szolgáltatások és az agrártermelés pedig legnagyobb részben kistulajdonra épült — már az akkori szocializmuskép természetes elemének tekintették a kistulajdonosi réteg úgyszólván azonnali felszámolását. A nem mezőgazdasági szektorokban 1948 és 1952 között ez gyakorlatilag le is játszódott, s a tervek szerint a mezőgazdaságban is végbe kellett volna mennie az első ötéves terv éveiben.

A kistulajdon jelentéktelen, 2—3%-os szektornál nagyobb szerepe mindenek nyomán napjaink köztudatában a szocializmus elveivel gyökeresen ellentétesnek tűnik. Ez a szocializmuskép pedig nem valamiféle elméletből, a fejlődés általános törvényeiből következett, hanem egy sajátos-konkrét történelmi helyzet terméke volt.

Ezzel szemben, okunk van feltételezni, hogy a marxista elmélet klasszikusai a kistulajdonnak — amint azt az idős Friedrich Engels közel fél évszázaddal a *Kommunistai Kiáltvány* fogalmazása után leszögezte — történetileg hosszú fennmaradásával számoltak és egyértelműen kisajátítása ellen voltak. Erre leginkább a paraszti kistulajdon, sőt a tőkés paraszti (kulák) tulajdon kérdése kapcsán kaphatunk útbaigazítást.

A szövetkezeti elv

A német szocialista munkásmozgalom gyakorlata az 1880—90-es évektől különösen éles vitákkal állította előtérbe a parasztkérdést. A marxista elméletnek és ezért

a szociáldemokráciának ez időben nem volt programja a lakosság nagy tömegeit kitevő parasztság számára. A *ma* parasztjában a *holnap* bér munkását látták, ennek megfelelően úgy vélték, hogy a proletárpolitika a parasztság kérdéseire is választ ad. A gyakorlati pártmozgalom azonban összeütközésbe került e doktrínának bizonyuló feltételezéssel. Az ellentmondás áthidalására elsőként Karl Kautsky vállalkozott, aki felvillantotta a szövetkezeti átszervezés elvét, mint amely a történeti fejlődés irányának megfelelően nyújthat megoldást. Ugyanő kérte fel Engelst, hogy a szerkesztése alatt álló *Neue Zeit* hasábjain foglaljon állást a német pártot daraboló vitában. Így született meg 1894-ben *A parasztkérdés Franciaországban és Németországban* című híres engelsi mű, mely a mezőgazdaság kollektivizálásának alapvető tételét s ezzel a szocialista mezőgazdaság azóta is érvényes alapelvét, a marxi—engelsi szocializmuskép másik, tulajdonviszonyokra vonatkozó pillérét állította fel: „Mi hát az álláspontunk a kisparasztsággal szemben? S hogyan kell viselkednünk irányukban akkor, ha kezünkbe kerül az államhatalom? ...nem gondolhatunk arra, hogy a kisparasztokat erőszakkal (kárpótlással vagy anélkül, mindegy) ki-sajátítsuk... Feladatunk... elsősorban az, hogy magánüzemét és magánbirtokát szövetkezeti tulajdonba vezessük át, nem erőszakkal, hanem példával és azzal, hogy társadalmi segítséget nyújtunk ehhez a célhoz... meg fogunk tenni minden lehetőt, hogy sorsát elviselhetőbbé tegyük, hogy megkönnyítsük neki az átmenetet a szövetkezetre, ha erre rászánja magát, sőt

hogy abban az esetben, ha erre még nem tudja magát elhatározni, meghosszabbított gondolkodási időt biztosítsunk számára a parcelláján.”²

Jól tudjuk, hogy bár a kollektivizálás gyakorlata a legtöbbször jócskán eltért az engelsi felfogástól, és a „meghosszabbított gondolkodási idő biztosítása a parcellán” hazai agrártörténetünkben 1957-ben csak epizódszerűen nyert megfogalmazást, az előbb idézett szövetkezeti elv mégis XX. század közepi szocializmusképünk elidegeníthetetlen része volt.

A parasztság szocializmusbeli útjára vonatkozó engelsi tézis másik fele azonban hosszú időre nyomtalanul kihullott a szocializmusfelfogásból. Két lappal az előbb idézett helyet követően ugyanis Engels így folytatta: Térjünk most át a gazdag parasztokra. „Ha ezek a parasztok biztosítékot akarnak üzemük fennmaradására, ezzel egyáltalán nem szolgálhatunk nekik... mi nem tehetünk mást, mint hogy itt is ajánljuk a birtokoknak szövetkezeti üzemekké való egyesítését, amelyekben egyre inkább kiküszöbölik a bérmunka kizsákmányolását, és fokozatosan előkészítik átalakulásukat a nagy, nemzeti termelőközösség egyenlő jogú és kötelességű ágává.”³

A szocializmusképbe illeszkedő felfogás a kulákkérdésről a XX. század közepén azonban nem *A parasztkérdés Franciaországban és Németországban* elméleti alapvetése szerint alakult.

² Marx—Engels Válogatott Művek. II. kötet. Szikra, Bp., 1949. 432., 434. oldal.

³ Uo. 436. oldal.

Miután a kollektivizálás Szovjetunióban végrehajtott útja jól ismert módon és okokból a gazdagparasztság elleni végletes harccal kapcsolódott össze, a szocializmusképnek sokáig fontos része és a kollektivizálás velejárójának tekintett eleme volt a „kuláktalanítás”. Sztálin *A Szovjetunió agrárpolitikájának kérdéseire* című cikkében, melyet a *Pravda* 1929. december 29-i számában tett közzé, meghirdette „a kulákság mint osztály felszámolásának politikáját”. „A kuláktalanítás — szögezte le — a kolhozok alakításának és fejlesztésének alkotórésze”.⁴ Három évvel később még tovább is ment, amikor kijelentette: „...széttűztük a kulákságot és előkészítettük a talajt felszámolásukhoz... De ez még nem elég. A feladat az, hogy ezeket a levitézlett embereket saját üzemeinkből és intézményeinkből kiserperjük és végleg ártalmatlanná tegyük.”⁵ Ez a nyílt beszéd már nemcsak mint osztályt, de mint egyént is megsemmisítésre ítélte a volt gazdagparasztokat.

Nos, jól tudjuk, hogy a hazai szocializmusfelfogás is ebben az öntömintában készült az ötvenes évek elején. Éppen ennek tragikus tanulságai nyomán változtatta meg falusi politikáját az MSZMP, s értékelte át a korábbi szocializmusfelfogásban rögződött kulákpolitikát. Új, a történelemben megszenvedett megoldás volt ez, mely nemcsak elvetette a kulák elleni minden áron való harcot, mely nemcsak az egyszerű munka- és életlehetőséget, de — helyi döntéstől függően — a szövetke-

⁴ Sztálin Művei. 12. kötet. Szikra, Bp., 1950. 182—183. oldal.

⁵ Uo. 13. kötet 222. oldal.

zethez való csatlakozást, sőt abban akár vezető poszt betöltését is lehetővé tette. S ezzel 1958 után az MSZMP visszaemelte a megújított szocializmusképbe a marxizmus Friedrich Engels által megformált klasszikus álláspontját.

Ez esetben azonban jóval többről is volt szó, mint a gazdagparaszsághoz való viszonyról. Hazai kollektivizálásunk 1958-ban induló újs befejező folyamatában, eltérően a korábbi gyakorlattól, a szövetkezés nem a parasztság szegény rétegeire, hanem elsősorban az ún. középparasztságra épült. (Az új kulákpolitikának is ezzel összefüggésben volt a legnagyobb jelentősége: a falu legjobb gazdáinak megnyerése és belépése, esetenként vezető szerepe és posztja a szövetkezésben magával vonta a többieket is.) Ennek érdekében azonban a politika részben nyilván átmenetnek szánt koncessziókat is tett a birtokos, tulajdonos parasztságnak: földjáraadékat fizetett a bevitt föld után, lehetővé tette az állatállománynak vagy egy részének magángazdaságban való tartását, egyes területeken a kollektív keret és a magángazdasági forma szakszövetkezeti összekapcsolását, de mindenhol a közös nagyüzem és árutermelő háztáji-egyéni gazdaság új kombinációja biztosította az egyéni érdekeltséget, adott ösztönzést és segített bevezetni a szövetkezésbe. Ami eleinte talán átmeneti-taktikai fogásként a kollektivizálás megkönnyítését, a súlyos társadalmi konfliktusok és gazdasági károk elkerülését szolgálta, az végül tartós, hosszú életű megoldásnak bizonyult.

A marxizmus klasszikus elmélete természetesen sohasem vállalkozott valamiféle szövetkezeti modell kitervelésére. A szovjet gyakorlatból általánosított sztálini elmélet viszont kétségkívül hosszabb időre doktrínává merevítette a konkrét történeti előzményekből és az adott gyakorlati körülményekből született szövetkezeti formákat, melyek a hazai szövetkezésben is abszolút elméleti-politikai követelményként jelentek meg az ötvenes évek elején, sőt felbukkantak az évtized végén, majd a hetvenes évek első felében is.

A tervezés lehetősége és követelménye

A tőkés viszonyok vizsgálata Marx és Engels számára egyértelművé tette, hogy a termelés társadalmiasodása, méreteinek és szervezetének hatalmas kibővülése nemcsak a tulajdon és elsajátítás magánjellegeivel kerül ellentmondásba, de elengedhetetlenné teszi a társadalmi méretű tervezést is. Amint Engels *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című munkájában megállapította, „a társadalmi termelés anarchiája helyébe a termelésnek az összesség és minden egyes ember szükségleteinek megfelelő, tervszerű társadalmi szabályozása lép”.⁶ A proletárforradalom után a tőke-minőségüktől megszabadult termelőeszközök révén „most már lehetővé válik az előzetesen megállapított terv szerinti társadalmi termelés”.⁷

⁶ Marx—Engels Válogatott Művek. II. kötet 145. oldal.

⁷ Uo. 150. oldal.

A tervszerűség követelménye a szocializmusképre úgyszólván születésétől jellemző ugyan, ám a tervgazdaság konkrét formája jó ideig nemcsak kialakulatlan volt, de a szovjethatalom első időszakában, Lenin gyakorlati gazdaságpolitikai tevékenységéhez kapcsolódva, maga is több változatban, legmeggyőzőbben a jól ismert hosszú távú villamosítási tervben (GOELRO) jelent meg. A maximálisan feszített iparosítás konkrét hadigazdaság jellegű közegében, a húszas-harmincas évek fordulójától a tervezés sajátos, erősen centralizált, direkt utasításokkal vezérelt rendszere alakult ki. A gazdasági vezetők feladatairól írott 1931. februári cikkében Sztálin igen világosan fogalmazta meg az összefüggést: „Legkésőbb tíz év alatt be kell futnunk azt a távolságot, amellyel elmaradtunk a kapitalizmus vezető országai mögött... Itt az ideje, hogy véget vessünk a termelésbe való be nem avatkozás rothadt álláspontjának. Itt az ideje, hogy egy más, új, a mai időszaknak megfelelő álláspontot tegyünk magunkévá: azt, hogy mindenbe be kell avatkozni.”⁸ Ebben a környezetben és összefüggésben alakult ki a tervezés konkrét rendszere, melyben a központi tervutasításokat ágazatokra, vállalatokra, műhelyekre és munkaadókra, az ötéves előirányzatokat évekre, negyedévekre, hónapokra és dekádokra bontják le, melyben minden „véletlen” kiküszöbölésére törekedve maximálisan kikapcsolják a piacot és a piaci árakat, melyben a terv, mint Sztálin fogalmazta, „nem tervjósítás, nem tervjavaslat,

⁸ Sztálin Művei. 13. kötet. Szikra, Bp., 1951. 44. oldal.

hanem tervutasítás". Az elmúlt negyedszázad szocializmusképében hosszú ideig rendkívüli erővel élt a konkrét történeti körülményekben fogant, de végül a szocialista tervezés egyedül lehetséges elméleti modelljévé formált tervgazdasági filozófia.

A tervezés szükségességének és lehetőségének zseniális felismerése és elvi követelménnyé formálása, valamint a tervezés konkrét formái és módszerei értelemszerűen nem azonosíthatók. A történelmi körülmények eltérései, a felismerések, a fejlettségi szint és a gazdaságpolitikai célok különbségei a szocializmus lényegéhez tartozó tervezés országonként és korszakonként eltérő módjait alapozhatják tehát meg.

Az elosztás rendszere

A marxi szocializmuskép negyedik elemeként *A gothai program kritikájában* megfogalmazott elosztási rendszert kell kiemelni. Az itt olvasható, jól ismert passzuszok vitathatatlanul az áru és pénz nélküli, munka szerinti elosztási rendszer képét vetítik előre: „A termelő a társadalomtól elismervényt kap arról, hogy ennyi meg ennyi munkát végzett. . . és ennek az elismervénynek alapján a fogyasztási cikkek társadalmi készletéből annyit kap, amennyi ugyanannyi munkába kerül.”⁹ A munka szerinti elosztás tétele nemcsak önmagától érteitődően zárta ki az egyenlősítő elosztást, de Marx és

⁹ Marx—Engels Válogatott Művek. I. kötet. Szikra, Bp., 1949.

Engels számos írásban hangsúlyozta is a valóságos egyenlősítés lehetetlenségét a szocializmusban. „Az . . . egyenlő jog . . . hallgatólagosan természetes kiváltságnak ismeri el az egyenlőtlen egyéni tehetséget és következésképpen a teljesítőképességet. Tehát tartalma szerint ez is csak az egyenlőtlenség joga . . .” Mi több, Marx még a családok méretét is az egyenlőtlenség forrásának tekinti, aminek alapján az egyik munkás gazdagabb lehet, mint a másik.¹⁰

A *Kommunista Kiáltvány* egyenesen reakciónak bélyegzi a primitív forradalmi irodalom „általános aszkézist és durva egyenlősítést” hirdető nézeteit.

A forradalom küszöbén pedig Lenin az *Állam és forradalom* című munkájában ismétli meg és húzza alá: „Igazságot és egyenlőséget a kommunizmus első fázisa . . . még nem biztosíthat: a gazdagság tekintetében a különbségek megmaradnak, és e különbségek igazságtalanok.”¹¹

Míg a munka szerinti s — korántsem egyenlősítő — elosztás elve a szocialista gyakorlat meghatározó elemévé vált, addig *A gothai program kritikájának* az áru- és pénzviszonyok eltűnésére utaló ideáit nem igazolta a történelem. Minden forradalmi mozgalmat természetyszerűen és érthetően hatnak át utópisztikusnak bizonyuló nézetek és vágyak. Ettől az utópiát elvető,

¹⁰ Uo. II. kötet 16. oldal.

¹¹ Lenin Válogatott Művei. II. kötet. Magyar Helikon, Bp., 1967. 222. oldal.

szigorúan tudományos alpra helyezkedő kommunista mozgalom sem lehetett maradéktalanul mentes. Hiba csupán ott kezdődik, amikor az empirikus tapasztalatok kemény tényeit nem akarják meglátni egy-egy régebbi megállapítás árnyékától. Vagy amikor a gyakorlat kényszerűségeiből kovácsolnak erényt. Ez történt a piaci és áruviszonyok jelentőségét felismerő lenini új gazdasági politikát hamarosan rövid életű epizóddá zsugorító sztálini gyakorlatban. Így „vált” ugyanis a hiánygazdaság kényszerűségeit tükröző, értékeltet jócskán eltorzító mesterséges árrendszer szocialista elvvé, normává, sőt „a kommunizmus felé vezető út” építőkövévé. Arról volt ugyanis szó, hogy a hiánygazdaság közegében a fogyasztási cikkek széles körének árát magasan, ha úgy tetszik, jóval az érték felett *kell*t megállapítani, hogy a magas ár fogyasztáskorlátozó, keresletcsökkentő hatást gyakorolva teremtsen egyfajta egyensúlyhelyzetet kereslet és kínálat között. A fogyasztási cikkek fizetésekhez viszonyított igen magas árát az életszínvonal biztosítása érdekében azonban ellensúlyozni kellett alacsony árakkal, melyeket olyan sajátos „cikkek” esetében volt célszerű megállapítani, melyek nem kívántak piacon jelentkező árufedezetet. Így vált azután olcsóvá, egyes esetekben majdnem jelképpé a szolgáltatások ára, a közlekedés, a lakbér, a színházjegy stb.

Az áttekinthetetlen dotációs dzsungelben az értékviszonyoktól eltérített árak bizonyos területei azonban olyan ideológiai megfogalmazást nyertek, mintha valamiféle szocialista alapelv megvalósításáról lenne szó,

mintha az árak „elhalása”, vagyis a kommunizmus felé vezető út „törvényszerűsége” jelentkezne ebben. Mai szocializmusképünkben jócskán felfedezhetők e sajátos megrögződések nyomai.

A gyors növekedés elve

Hadd zárjam e sort a marxi szocialista gazdaságkép ötödik mozzanatának említésével. Úgyszólván tegnapi érvényesnek, alapvetőnek tekintett tétel volt a különlegesen gyors növekedési ütem doktrínája. E tétel kiindulását már a *Kommunista Kiáltvány*ban is fellelhetjük: „A proletariátus arra használja majd fel politikai uralmát... — olvashatjuk —, hogy a termelőerők tömegét a lehető leggyorsabban szaporítsa.”¹²

Ezt egyrészt azért tartották *szükségesnek*, hogy a kapitalizmusból születő új társadalom mielőbb átlábalhasson azokon az átmeneti viszonyokon, melyek a proletárforradalom győzelmét szükségszerűen követik. Másrészt viszont azért tartották *lehetségesnek*, mert úgy vélték — Engels fogalmazta meg *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című munkájában —, hogy a tőkés termelési mód kötelékeitől megszabadított termelőerők fejlődési lehetőségei hihetetlen mértékben növekszenek. „E kötelékekből való kiszabadításuk — olvashatjuk — a termelőerők szakadatlan és egyre gyorsabb ütemű fejlődésének, s ezzel egyszersmind a

¹² Marx—Engels Válogatott Művek. I. kötet 29. oldal.

termelés gyakorlatilag korlátlan fokozásának egyetlen előfeltétele.”¹³

Leninnél már másként jelentkezett a gyors gazdasági növekedés követelménye: az elmaradott Oroszországban készülődő forradalom idején nyilvánvalóvá vált számára, hogy „vagy a halál, vagy utolérjük és túlszárnyaljuk a legelőrehaladottabb kapitalista országokat”. Ennek a gondolatnak a jegyében vált az elmaradottabb közép- és kelet-európai országokban lejátszódó szocialista átalakulás vezérmotívumává, lényegéhez kapcsolódó értékprioritássá a gyors ütem. Sztálin *A gazdasági vezetők feladatairól* írott Pravda-cikkében 1931 februárjában fogalmazza meg híres mondatait: „50—100 évvel elmaradtunk az előrehaladott országok mögött. Ezt a távolságot 10 év alatt kell befutnunk. Vagy befutjuk, vagy eltipornak bennünket.”¹⁴ Vagy ugyanitt: „Az ütemet fékezni annyi, mint elmaradni. Aki pedig elmarad, azt verik.”¹⁵ De e konkrét történeti fenyegetettségben született felismerés, mely úgyszólván prófétikus pontossággal jelölte meg a tízéves felzárkózási határidőt tíz évvel a hitleri támadás előtt, Sztálinnál általános elméletté terebélyesedett. „Van olyan elmélet — fejtegette a Bolsevik Párt XVI. kongresszusán mondott előadói beszédében —, amely szerint csak a helyreállítási időszakban engedhető meg ilyen gyors fejlődési ütem, mihelyt azonban áttérünk az újjáalakítási időszakra, évről évre erősen lassítani kell az

¹³ Uo. II. kötet 147. oldal.

¹⁴ Sztálin Művei. 13. kötet 42. oldal.

¹⁵ Uo. 41. oldal.

építés ütemét. Ezt az elméletet a »hanyatló görbe« elméletének nevezik. Ez az elmélet elmaradottságunk igazolásának elmélete. Semmi köze sincs a marxizmus-hoz, a leninizmushoz. Burzsoá elmélet. . .”¹⁶ Ettől már csak egyetlen, gyorsan megtett lépés volt a gyors növekedési ütem, mint a szocializmus lényegéhez tartozó, fölényét kifejező felfogás uralomra emelése.

A vázlatosan bemutatott marxi szocialista gazdasági rendszerkép öt elemén végigtekintve nyilvánvalónak tűnik, hogy — amint ez az ötödik mozzanatra is elmondható — nem minden állta ki az idő próbáját. A korok kapitalizmusának fejlődésfolyamataiból levont következtetések fő elvei mégis átalakították az emberiség történetét, hiszen egy új társadalom építésének kiindulásává váltak, sőt ennek révén vitathatatlan és feltartóztathatatlan hatást gyakoroltak magának a tőkés rendszernek modern átalakulására is (az államosítástól a tervezésig, a szociális biztosítástól a jóléti programok megvalósításáig).

A Marx utáni szocializmus és az átmenet kérdése

A marxi szocializmusképen természetesen nem is kérhető számon, hogy maradéktalanul megegyezzen a szocializmus jóval Marx halálát követően megvalósult gyakorlatával. Nemcsak azért, mert a történeti fejlődés későbbi szakaszáról van szó, hanem mindenekelőtt

¹⁶ Uo. 12. kötet 372. oldal.

azért, mert a kapitalizmus fejlődésében később bekövetkezett változások, a monopolista-imperialista kapitalizmus kialakulása talaján a szocialista forradalom végül is a gyengébben fejlett, ezért súlyosabb ellentmondásokat hordozó, az élő mellett — Marx szavaival — a halott múlt terhétől is szenvedő országokban következett be. A véres világháborúk rémségei nyomán a kapitalizmus *morális* összeomlása szükségszerűen a viszonylag elmaradott országokban segítette győzelemre a szocialista forradalmat Oroszországgal indulva Jugoszláviáig, Kínáig, Vietnámig és Kubáig.

Ha azt mondom, hogy ezért a marxi szocializmusképpen nem lehet tehát számon kérni a szocializmus eddig megvalósult gyakorlatát, egyben azt is állítom, hogy a jelen szocializmusán sem kérhetjük maradéktalanul számon a marxi szocializmusképet. Végül is az elmaradottság szikesebb talaján nem sarjadhatott ugyanolyan hajtás, mint amelyet a legjobb-legérettebb földből vártak. Ráadásul a szocializmusnak csak hosszú ideig elszigetelt, majd ádáz elszántsággal ostromlott hídfőállása jött létre, ami idővel fokozatosan és jelentősen kibővült ugyan, de jelenében sem azonosítható a fejlett világ egységében megvalósuló marxi szocializmusfeltételezéssel, mely — ahogy a *Német ideológiában* megállapították —: „empirikusan csak az uralkodó népek tetteként »egyszerre« és egyidejűleg lehetséges, ez pedig a termelőerő egyetemes fejlődését és a vele összefüggő világérintkezést előfeltételezi”.¹⁷ Ha Marx és

¹⁷ Marx—Engels Válogatott Művei. III. kötet. Kossuth Kiadó, Bp., 1975. 38. oldal.

Engels a legfejlettebb országok egyszerre megvalósított forradalmaitól várták is a szocializmust, mégsem hagyták számításon kívül az elmaradottsági közegben győzedelmeskedő forradalom lehetőségét. De ebben az összefüggésben is azt hangsúlyozták, hogy a szocializmus csak a termelőerők magas fejlettségén bontakozhat ki, „mert nélküle csak a nélkülözést tennénk általánossá, tehát az inséggel szükségképpen ismét megkezdődne a harc a szükségesért, s ismét előállna az egész régi szemét”. Továbbá: a termelőerők magas fejlettségén kifejlődő egyetemes munkamegosztás hozza létre az embereknek azt az „egyetemes érintkezését”, amely a kialakuló forradalmakat és szocializmusokat összekapcsolja. „Enélkül a kommunizmus csak mint helyi jelenség létezhetnék . . . és az érintkezés minden bővülése (értsd a világgazdaság fejlődése) megszüntetné a helyi kommunizmust.”¹⁸

Ennek változatlan érvényét fogalmazta meg az új körülmények között Lenin, amikor az elmaradott országban győztes proletárforradalom után a kapitalizmus legyőzésének feltételét a magasabb termelékenység elérésében határozta meg.

Mindebből nyilvánvaló, hogy az elmaradottabb országokban lejátszódó forradalmi átalakulás után nem akkor követik jól a szocializmus elveit és eszméit, ha a szegényes egyenlősítés útját járják, hanem akkor, ha a termelőerők magas fejlettségének kialakulását, elmaradásuk elhárítását szorgalmazzák. (S e két követelmény,

¹⁸ Uo. 38. oldal. Német ideológia.

ha — különösen egyes periódusokban — nem is szükségszerűen ellentétes, nem is igazán összeegyeztethető. Amint az elmaradottság súlyos szakaszában éppen az egyenlősítés válhat fontos növekedési tényezővé — erre a harmadik világ esetében G. Myrdal nagy nyomatékkal hívja fel a figyelmet —, úgy a viszonylagos lemaradás magasabb fejlettségi szakaszán, az iparosodás fokán, a technikai-hatékonysági-minőségi követelmények előtérbe nyomulásával a szegényes egyenlősítés visszahúzó, visszatartó akadállyá válik.)

Annál ellentmondásosabbá vált — bár pszichológiailag érthető —, hogy a viszonylagos elmaradottság közegében útra induló szocializmus elméletében felerősödtek a forradalmi marxi szocializmuskép utópisztikus elemei, pontosabban a Marx s különösen a Lenin utáni gyakorlatban a kapitalizmusból éppen hogy kinövő, az átmenetiség vonásait hordozó szocializmus és a jövő utópisztikus kommunizmusának idősíkjai, ideológiában és propagandában egyre jobban egymásba csúsztak.

„Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk — írta még Marx *A gothai program kritikájában* —, amely a saját alapján kifejlődött, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból most bújik ki, amely tehát minden tekintetben, gazdaságilag, erkölcsében, szellemében, még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyét, amelynek méhéből származik.”¹⁹

Csakhogya ez a reális szocializmusfelfogás, mely az 1920-as évek elejének lenini állásfoglalásait is mélyen áthatotta, egy évtized leforgása múltán lényegesen átalakult. A szocializmus két szakasza, melyet Marx vagy Lenin felfogásában (akár *A gothai program kritikájában*, akár az *Állam és forradalomban*) egész történelmi korszak választott el, 1924 májusában még Sztálinnál is történelmi mértékegységben jelent meg. *A leninizmus alapjairól* című tanulmányának első kiadásában a szocialista termelés megszervezését egyetlen, méghozzá paraszti országban lehetetlennek tartja.²⁰ Ugyanez év decemberében — *Az Októberi Forradalom és az orosz kommunisták taktikája* című írásában — Sztálin azonban megváltoztatta álláspontját, nemcsak lehetségesnek ítélte a „teljes szocialista társadalom” megvalósítását egy országban, hanem ez időtől a szocializmus felépítésének és a kommunizmus elérésének időmértékegységei egyre rövidebbé váltak, 10—20 éves távolságokra zsugorodtak, hogy végül a kommunizmus megvalósítása úgyszólván karnyújtásnyira rövidüljön, s még 1958—59-ben is 1960 és 1980 között megvalósítandó gyakorlati programként jelenjen meg.

Mindez természetesen a szocializmusfelfogás jelenét is erőteljesen áthatotta. Minél átmenetibbnek tekintették a jelen viszonyait, minél közelebbi konkrét célnak a kommunizmust, annál erőteljesebben épültek be a szocializmusképbe utópisztikus elemek.

²⁰ *Sztálin: A leninizmus kérdései*. Szikra, Bp., 1952. 176. oldal.

A történetileg elképzelhetetlenül gyors átmenetek, az elmaradott országokban győztes szocialista forradalomból a kommunizmusba való átnövés egy-két évtizedes útjának, vagy akár csak a szocializmus fejlett stádiumába érkezésének feltételezésében a vágyak és a realitások gyakori keveredésével, a marxizmus lényegét alkotó történetiségtől való elrugaszkodás hibáival találkozunk. Hogyan téveszthetnénk ugyanis szem elől, hogy a kapitalizmus egykori mintaországában, Angliában a tőkés fejlődés folyamatai a XIV—XV. századtól indultak meg a gyapjúipar tőkés kezdeteitől és a jobbágyi rendszer szabad paraszti viszonyokká lazulásától az eredeti tőkefelhalmozás folyamatán keresztül, a reformációban új erkölcsi normákat és ideológiát formáló fejlődésfolyamatokon át a XVIII. század több évtizedes forradalmi és reformfolyamatáig, az alkotmányos királyságot teremtő „dicsőséges forradalomig” s a nagyipart kihordó ipari forradalomig. Ez a folyamat, hosszú menetelésével úgyszólván fél évezredes úton át vezetett Marx és Engels koráig, melynek kapitalizmusa még ekkor is oly nyers, oly brutálisan éretlen volt, ahogy azt Dickens írásaiból ma is felidézhetjük. S még a dologházakkal, adósok börtöneivel, tömegnyomorral, majd a szakszervezetek elleni leplezetlen rendőrterrorral áthatott kifejlett, de mégis korai, éretlen kapitalizmusból is egy-másfél évszázados utat kellett megtenni a XX. század közepi Anglia kapitalista társadalmához.

67 S ha a tőkés viszonyok fejlődése ilyen hatalmas időtávlatokban játszódott le, meggy végbe, vajon milyen

alapon feltételezhetjük évszázados szerves folyamatok átugrását vagy egyetlen gyors rohammal való végigszá-
guldását a szocializmus fejlődéstörténetében? Hol tar-
tunk még a kapitalizmus magasabb termelékenység
útján történő legyőzésében? Hol állunk a szocializmus
viszonyai között kívánatos, viszonylagos társadalmi
igazságosság megteremtésében? Hol vagyunk még
kívánt új erkölcsi normák formálódásától? Mennyi
minden maradt fenn és mennyi minden termelődik újjá
társadalmi különbségekből, műveltségi eltérésekből és
szegénységből is. És még hány hasonló kérdést fogal-
mazhatnánk meg.

De ne kérjünk számon magunktól ideálképeket a jelen
hiányzó realitásaként. Ha egyetlen harmadévszázad
alatt szegényes falvainkat emeltük volna csak fel, a világ
élvonalába sorakoztatva mezőgazdaságunkat — az még
nem feltétlenül szocializmus, de nem is kevés. Ha
egyetlen emberöltő folyamán sikerre vittük az iparosítási
áttörést, megváltoztatva gazdaságunk és társadalmunk
szerkezetét, akkor bár az európai élvonalhoz tartozó
országok XIX. századi feladatát oldottuk meg, mégis
történelmi léptékkal léptünk. Ha egy elvesztett háború
után és hihetetlen gazdasági felemelkedési erőfeszíté-
sek között a mély tömegnyomort tüntettük el, arra
önmagában is büszkék lehetnénk. Ha nem egészen 40
tanév folyamán egy népet vittünk be iskolákba, s egyre
jobban azok felsőbb lépcsőfokaira is — már ezzel is
életképes fát ültettünk. Ha intézményekben élő és ge-
rincekben bujkáló kasztszerű társadalmi elkülönülést
számoltunk fel, akkor ezzel sem teremtettünk ugyan még

szocializmust, de szélesre tártunk kapukat a jövő felé. Gazdaságunk és társadalmunk modernizálását, a viszonylagos elmaradottságból való kitörés szocialista modelljét alkalmazva hajtottuk végre. Ellentmondásai ellenére sem vitathatók el történelmi sikerei. Igaz, az sem, hogy a XX. század második felében Japántól, Dél-Koreától Finnorszáig, Spanyolországig és Görögorszáig több országban lehettünk tanúi sikeres felzárkózásoknak. A gazdasági-társadalmi modernizálás tehát nem feltétlenül a szocializmus terméke. De az is nyilvánvaló, hogy befutott gazdasági-társadalmi átalakulásunk nélkül nem lehetne szó szocializmusról.

A szocialista forradalom befejezetlen jellege

De kanyarodjunk vissza a kérdés elméleti megközelítéséhez. Még a felgyorsulás történeti tényeinek fényében sem feledkezhetünk meg ugyanis a szocialista formáció két meghatározó fejlődési sajátosságáról.

Elsősorban arról, hogy e formáció kibontakozását lehetővé tevő forradalom vagy forradalmi tartalmú átalakulás (célkitűzései összefüggésében is) lényegéből adódóan befejezetlen, (És érdemes felhívni a figyelmet, hogy a legújabb marxista elemzések a polgári forradalmak általános — még a francia forradalomra is jellemző — jegyeként emelik ki befejezetlenségük tényét.) A szocialista forradalom eleve befejezetlen lehetett csupán, hiszen jól ismert módon — a polgári forradalmakkal szemben — nem betetőzte az előző társadalom keretében már végbement gazdasági-társadalmi átala-

kulást, hanem éppen csak megnyitotta előtte a kapukat. Ha a kapitalizmus a polgári forradalmak előtt már több száz éves fejlődési előzményekre épült, a szocialista gazdasági-társadalmi viszonyok kibontakozása csak a forradalom után válik lehetségessé.

És ezen a ponton ismét vissza kell utalni arra a marxi gondolatra, amely nem zárta ki az elmaradott közegben születő „lokális kommunizmus” lehetőségét. A szocialista forradalom befejezetlensége összefüggésében ennek ismét fontos jelentősége van. A marxi történeti formáció fejlődésértelmezésében ugyanis, közismert módon, a termelőerők előrehaladó fejlődése kerül összeütközésbe az adott termelési viszonyokkal, s teszi szükségessé az akadályá vált régi viszonyok forradalmi lerombolását, új, a termelőerők szabad fejlődése előtt utat nyitó termelési viszonyok kialakítását. A termelőerők és termelési viszonyok összeütközésén keresztül előrehajtott formációfejlődést azonban Marx és Engels nem tekintette minden országban kötelezően lejátszódó követelménynek. Más szavakkal, nem tételezték fel, hogy a termelőerők és termelési viszonyok összeütközésbe kerülésének minden egyes országban le kell játszódnia ahhoz, hogy az új termelési viszonyok forradalmi kialakítására sor kerüljön. A tőkés világrendszer egységében például elegendőnek ítélték, hogy ez a konfliktus a legfejlettebb országokban bontakozzék ki, s ennek nyomán a viszonylag elmaradott országokban — melyekben a termelési viszonyok a valóságban még nem váltak a termelőerők további fejlődésének akadályává — a „fejekben” ugyanúgy végbemenjen az ütközés, és sor

kerüljön a régi viszonyok forradalmi fellszámolására. Ahhoz, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok közötti „...ellentmondás egy országban összeütközésekhez vezessen, nem szükséges, hogy magában ebben az országban éleződjék ki. Az iparilag fejlettebb országokkal folyó konkurencia, melyet a kibővült nemzetközi érintkezés idéz elő, elegendő ahhoz, hogy kevésbé fejlett ipari országokban is hasonló ellentmondást hozzon létre...”²¹ Ugyanezt a gondolatot erősítik meg a következőkkel: „Magától értetődik, hogy a nagyipar egy országnak nem minden helyén jut el a kialakulás egyazon magaslatára. Ez azonban nem tartóztatja fel a proletariátus osztálymozgalmát... Ugyanígy hatnak azok az országok, amelyekben nagyipar fejlődött ki a többé-kevésbé nem ipari országokra, amennyiben a világegíntkezés által ezek is belesodródta az egyetemes konkurenciaharcba.”²²

Az ilyen, elmaradottabb országokban a termelőerők fejlődése szükségszerűen nem állhat összhangban, elmarad az új termelési viszonyokhoz képest. Az ilyen országokban tehát a lemaradt gazdasági-társadalmi fejlődés felzárkóztatása a forradalmi átalakulás után különösen fontossá válik.

Mivel a szocialista átalakulás a történeti körülmények folytán végül is éppen az elmaradottabb országokban valósult meg, az átalakulás befejezetlensége különösen

²¹ Marx—Engels Művei. 3. kötet. Kossuth Kiadó, Bp., 1976. 63. oldal.

erős. Ha tehát a polgári forradalmak is az ismétlődő; továbbhajtó korrektív forradalmak és forradalmi érvényű reformok egész sorozatával törtek a „befejezettség” felé (még Franciaországban is szükség volt egy 1830-ra és 1848-ra), a szocialista forradalom alapvető és konkrét történeti körülményeiből még sokkal inkább következik a korrektív forradalmi és reformfolyamat hosszú láncolatának szükségessége. A szocializmus fejlődése és az állandó reform tehát születése meghatározottságából eredően elválaszthatatlan.

Sőt talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy a szocializmus csakis a reformfolyamat állandó mozgalmából születhet meg. Hadd idézzem erre vonatkozóan Marx és Engels álláspontját a *Német ideológiából*: „A kommunizmus szemünkben nem állapot, amelyet létre kell hozni, nem eszmény, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti. E mozgalom feltételei a ma fennálló előfeltételből adódnak.”²³

Kevert formáció és uniformizált szocializmuselgondolás

E kérdés elméleti megítéléséhez azonban még egy további elvi megfontolást is ide kell csatolnom. A szocialista gazdaságról alkotott marxista felfogás ugyan-

²³ Uo. 35. oldal.

is nem lehetséges csupán a „közgazdász” Marxra alapozva. Elengedhetetlen a „történész” Marx szemléletének figyelembevétele is. Ez esetben az emberi társadalom fejlődéstörténetének marxi formációelméletére gondolok, mely döntő szerepet játszott a szocializmus szükségszerűségének bizonyításában. Tudjuk: a formációelmélet a marxi gondolat vulgarizálásának, végletes leegyszerűsítésének is gyakori kiindulása. A társadalmi formáció — az egyetemes történeti fejlődés egészére alkalmazott nagy távlatú absztrakció, melyet a legsúlyosabb hiba összecserélni bármely konkrét társadalmi valósággal. Nem egy-egy nép vagy ország, hanem az emberiség fejlődésfolyamatairól van ugyanis szó. A konkrét társadalmi fejlődés ezzel szemben természetesen eltérő. Nemcsak abban az értelemben, hogy az egyes társadalmak nem szükségszerűen járnak végig a formációk fokozatait, sőt ilyen linearitás az egyes népek történetében úgyszólván nem is létezik. A konkrét társadalmak története eleve úgyszólván kizárólag — E. Hobsbawm fogalomhasználatával — *kevert* formációfejlődést tükröz. A valóságban ugyanis a termelési mód fejlődését egyáltalán nem tisztán *belső* mozgó rugói határozzák meg. Az emberi és társadalmi cselekvés, amint azt Marx oly erőteljesen hangsúlyozta, történetileg örökölt feltételek között és meghatározott közegben megy végbe. Így formálódott a kapitalista gazdaság nagybirtokrendszerrel összekapcsolódva vagy kispaszti, farmergazdaságra épülve, így jött létre kapitalizmus parlamenti demokráciával vagy autokratív uralmi rendszerrel, így fejlődtek tőkés társadalmak, melyekben

„tisztá” kapitalista versenyfeltételek, vagyoni értékrendek uralkodtak, s olyanok, melyekben a vagyoni értékrend és a tőkés morál sohasem válhatott egyeduralkodóvá a származási hagyományok és a tradicionális erkölcs erőteljes szerepe mellett.

A tőkés formáció absztrakt leírásának tudományos-politikai jelentősége felbecsülhetetlenül nagy. Az egyes tőkés társadalmak azonban semmiképpen sem lennének leírhatók az absztrakt kapitalizmuskép alapján. A kapitalizmus politikai gazdaságtana, ahogy Marx egyszer megfogalmazta, a tőkés társadalom anatómiája. A hasonló szerkezetű csontvázon azonban más formákat öltő hús-vér-test épült. Alacsony és magas, sovány és kövér, fekete bőrű és fehér, egészséges és beteg. Aligha jutna eszünkbe valamiféle uniformizált kapitalizmust feltételezni, mondjuk az angol, spanyol, argentin, észak-amerikai, portugál vagy japán esetekben.

Az absztrakt szocialista formációt mégis hosszabb ideig összekevertük, s ma is gyakran hajlamosak vagyunk összekeverni az egyes társadalmak konkrét viszonyaival, s valamiféle uniformizált, minden országban azonos szocializmust feltételezni, melyben az absztrakt karakterisztikumok és a konkrét társadalmi-gazdasági valóság maradéktalanul fedik egymást.

A gyermekbetegséggént kezelhető vulgáris uniformizálás történelmi ténye, ami az 1940-es évek végétől, vagyis éppen szocialista átalakulásunk meghatározó időszakában hihetetlen erővel érvényesült, s amit még 1956 után sem tekinthetünk véglegesen leküzdöttnek, hiszen nagyon is gyakorlatiasan akadályozta az önálló

útkeresést, végül is a szocializmus egyes nemzetek esetében lehetséges konkrét útjainak reformátalakulási folyamatait tűzte napirendre. Természetesen vannak, akik az uniformizált szocializmusmodell átültetését a nemzeti történelem szerves fejlődésútja megszakításának tekintik.

Hogy korábbi folyamatok megszakadtak, s nemzeti történetünk addigi menetétől eltérő útra tértünk, az a felszabadulás utáni korszak magyar történelmének vitathatatlan ténye. Ez a harmadévszázad alaposan eltértette medréből nemzeti történetünk folyamát. Megforgatta a falut és a gazdaság szerkezetét, a megszólítás módját és a fogyasztás hagyományos mintáit. Az ipari áttörés szocialista modelljét és a felhalmozás ennek megfelelő megoldásait alkalmaztuk, a tulajdonviszonyok új szocialista rendjét másoltuk át. Addigi szerkezetinktől eltérő mintákhoz igazodtunk, ami nem egy elemében még ma is szokatlan, s esetenként kényelmetlenül feszengünk benne, mint új ruhában, szorít itt-ott, mint az új cipő.

Hadd tegyem azonban hozzá: a korábbi folyamatok megszakításával biztosított új alkalmazkodás nagyon is szervesen illeszkedik nemzeti történetünk alaphelyzeteinek sorába. István király (kis idő múltán szentté avatott) alkalmazkodása a pogány-törzsi-nomád magyarság addigi történeti útjának brutális megszakításával ültet át idegen gazdasági- és társadalomszerkezetet, állami-politikai rendszert, amit a pogány-vad magyarság annyira „szervetlenek” tekintett, hogy az idegen ideo-

lógus Gellért püspökkel együtt az egészet a Dunába akarta ölni.

A legnemzetibb 1848 a francia felvilágosodás és angol liberalizmus elveit és társadalmi-politikai szerkezeit plántálja át magyar földre. A korábbi folyamatokat erőszakkal megszakítva, a fejlett európai világ kihívásához alkalmazkodó, átvett kapitalizmus és liberalizmus is idegennek tűnik. Erről Szekfű Gyula 1920-ban is így ír: „Az új erők új képződményeket hoztak létre, melyek a lassú történeti fejlődéssel még nincsenek szerves kapcsolatban... az új társadalmi épületben itt is, ott is repedés és hasadék észlelhető, jelöl annak, hogy itt heterogén erők egy időben működtek...” Sőt a Horthy-kor ideológiai alapvetésévé vált munkája előszavában még hozzá is teszi, hogy szembe kell nézni azokkal az erőkkel, „amelyek az egészséges fejlődés sodrából kivetették” Magyarországot, hiszen „a liberális közelmúlt a tévelygés korszaka volt, melyből csak szerves munkával, a valódi *nemzeti hagyományok kiépítése által emelkedhetünk ki*”.²⁴

Ahogy tehát történelmünk természetes menetéhez tartoztak a belső folyamatokat megszakító alkalmazkodó átvételek, úgy ezeket hasonló természetességgel kísérték-kövezték a „hagyományos nemzeti út” megtörésének panaszai, a visszaforgatás törekvései. Ez részben, különösen nehezebb történeti helyzetekben, elkerülhetetlen reakció volt, részben abból az objektív

²⁴ Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp., 1922.² Az első kiadás előszava. 3., 5. oldal.

folyamatból is fakadt, hogy a történelemben, amennyire állandóan visszatérőek a megszakító átvételek, az alkalmazkodó igazodások, ugyanannyira állandóan ható erők a kíméletlen folytonosságok is, s az átültetett új csak akkor lehet tartós, csak akkor épülhet be a nemzeti történelem élő szervezetébe, ha immunreakciók nem vetik ki, ha „szervül” hozzá, ha a történelmi előzmények s az azokból fakadó gondolkodási-magatartási jellegzetességek közege számára befogadhatóvá formálják.

Ebből már következik, hogy legutóbbi harmadszázados folyamatainknak is teljesebben, szervezesebben kell becsiszolódniuk nemzeti történetünk sűrű közegébe. A „szerves” folyamatok megtörése nyomán megnyílt és az átvett modellből fakadó új utak az átugorhatatlan folytonosságok erővonalaik között kanyarognak tovább. Ha vállaljuk a valósággal való ütközés tanulságainak levonását, új folyamataink korrekciós változtatásait, akkor a legmerészebben új fejlődéselem is termékenyítően, szervesen igazodik a hagyományyoshoz. A felszabadulás óta végigjárt új fejlődéspályánk kevés elemében volt annyira megforgatóan új, mint a falun. Egy ideig, úgy tűnt, a szövetkezeti átalakulás annyira idegen-szervetlen, befogadhatatlan, hogy a parasztek tömegei inkább a falu végleges elhagyását, semmint a beilleszkedést választották. Az elmúlt negyedszázad legerőteljesebb, legkövetkezetesebb reformfolyamata azonban tesztelést igazította a szövetkezeti ruhát. A valaha volt artyel típusú szövetkezetből hagyományyokhoz, magyar paraszti mentalitáshoz és törekvésekhez formált, a nemzeti fejlődés igényeihez igazodott új magyar szocialista

szövetkezeti út bontakozott ki. A nemzeti politika a történeti építkezés hosszas, csendes szakaszaiban éppen ezt állítja előtérbe, amint azt az István utáni századok vagy az 1848—49-et (illetve a konkrét történeti valóságban 1867-et) követő idők is mutatták.

A reform kettős funkciója

A szocialista forradalmi átalakulás befejezetlen jellege, valamint az absztrakt szocialista formáció mesterséges összemosása (illetve az egybemosás gyakorlati képtelensége) az egyes konkrét, szocialista útra lépő népek társadalmi-gazdasági képletével s az ebből fakadó „szervitás” követelménye tehát egyaránt elengedhetlenné teszi a reformokat.

A történelmi értékű magyar reformfolyamat ennek megfelelően eleve kettős tartalmat és funkciót kapott: egyrészt korábbi félreértések, önállótlan uniformizálások, a valósággal nem harmonizáló doktrinér megoldások korrekciójára volt hivatott (s e feladatot még jelenünkben sem tekinthetjük lezártnak, megoldottnak). E korrekciók jegyében kellett például újrafogalmaznunk a tervezés koncepcióját, s megválaszolni a kérdést, hogy vajon mi legyen az álláspontunk a kistulajdon szerepével, életlehetőségével kapcsolatosan. Ez diktálta az új szövetkezetimodell-keresést, s ez követelte, sőt kívánja továbbra is árrendszerünk átalakításait.

A reform korrekciós lépései, a dolog természetéből adódóan, az optikai csalódások sorát asszociálhatják.

Mindannyian rácsodálkoztunk már a száguldó kocsi gyorsan pergő kerekére, mely visszafelé látszott forogni. Tudom, a hasonlat suta. A jelenség lényege, úgy vélem, mégis egyszerű: ha több tekintetben doktrinér módon, irréálisan, nem adottságainknak, nem hagyományainknak és folyamatainknak megfelelően jártunk el, s a marxi megközelítéssel *ellentétben* a szocializmust olyan eszményként kezeltük, „melyhez a valóságot hozzá kell igazítani”, s most visszatérünk a látszólag magunk mögött hagyott kérdésekhez, hogy reális-megfelelő megoldási utat keressünk, s a valóságból építsük szocializmusunkat, sokan úgy érzik, visszafelé megyünk, talán éppen a kapitalizmushoz.

A reformfolyamat másik s talán még fontosabb tartalma azonban nem korábbi lépések felülvizsgálata és korrekciója. Az elmondottakból következően: a reform a társadalmi-gazdasági folyamatok konkrét viszonyainak elemzéséből időről időre levont elvi következtetések, elméleti felismerések útkereső gyakorlati realizálását is jelenti. Ha a korábbi évtizedekben intézményrendszerünk formálódásában például nyilvánvalóan nagy szerepet játszott, hogy azt az importpótló iparosítási áttörés szolgálatába állítottuk, akkor az iparosítás utáni korszak minőségi követelményei, a korszerű technikára alapozott exportorientáltság kényszerével társulva másfajta intézményrendszert, más ipar- és vállalatirányítást, más hitel- és bankmechanizmust kívánnak . . .

➤ A reform újabb és újabb hullámai tehát nemcsak azért következnek egymásra, mert a korábbiak nem végezték el az összes szükséges korrekciót, hanem azért is, sőt

egyre inkább azért, hogy történeti meghatározottságaink, anyagi-társadalmi öröklésektől, magatartásban és gondolkodásmódban kifejezésre jutó kontinuitások átugorhatatlan közegében a szocializmus általunk járható, biztonságos útjait keressük.

Vajon hosszú és nem egy-két évtizedes átmenettel számolva az egyéni és osztálytársadalmi érdekelttség összehangolásának milyen mechanizmusai alakíthatók ki? Vajon a mezőgazdaságban bevált kombinációs formák, melyek közösségi termelés és egyéni érdekelttség jó kiegészítéseit fedezték fel, hasznosíthatók-e az ipar és a szolgáltatások terén? Vajon a politikai demokrácia, a közvetlen helyi képviselet milyen rendszere felel meg leginkább az előrehaladás reális gazdasági-társadalmi szükségleteinek?

E kérdésekre nincsenek „kész” válaszaink. Saját gyakorlatunk s a hasonló utat járó más népek hosszabb távú, felhalmozódó tapasztalatainak elemzése, az ezekből levont elméleti következtetések s azok gyakorlati próbája az egyedüli lehetőség ahhoz, hogy a létünket feszítő kérdésekre valós választ fogalmazzunk.

A jelenből kibontott jövő

Ha Marx útmutatásához, szemléletéhez, tudományos módszeréhez hűen nem valamiféle végcélból akarjuk visszavezetni a jelent, fejben kidolgozott elvekhez kívánva igazítani a valóságot, akkor viszont lehet-e

egyáltalán elvi mércéje a reformnak? Akkor mi szabja meg a reform irányát? — tolul fel a nyilván mindannyiunkat foglalkoztató kérdés.

A jövőt — válaszolhatjuk Marxszal — csakis a jelenből bonthatjuk ki, a jelenben meglévő előfeltételekből, a jelenben érvényesülő folyamatok elemzéséből. Ha például a technika, a termelőerők jelenlegi fejlettségi szintjén és a világ gazdaság mai helyzetében gazdaságunk legnagyobb és legerőteljesebb húzóerőt kifejtő hivatott ágazata, az állami nagyipar egész gazdasági működésünk egyik legkritikusabb pontjának bizonyul, akkor keresnünk kell az előrehaladás új megoldásait. A jobb hatékonyság, nagyobb érdekelttség és rugalmasabb reagálás alapvető igénye, különösen az 1968 óta felhalmozott tapasztalatok fényénél s az iparfejlődés újabb nemzetközi tendenciáinak tanulságaként, így vezetett el a nagyvállalati monopóliumok és iparágakat felölelő óriásvállalatok korábbi tovább- és továbbnövelésével szemben a kisebb vállalati méretek jelentőségének felismeréséhez, a közepes és kisvállalkozási formák fejlesztéséhez. Ez hasznos átalakítási irány lehet.

Magukon a nagyvállalatokon belül is, ismét csak a több, érdekelttebb és hatékonyabb munka céljával, megjelentek a kisvállalkozások. Ezek felfoghatók a mezőgazdaságban szerzett tapasztalataink ipari kikísérletezésének, felfoghatók egyfajta új, nagyvállalaton belüli munkaszervezési elv csírájának. (Jól tudjuk, hogy a modern nagyiparral születő, futószalagszerű termelés-szervezésről sokfelé tértek-térnek vissza a humanizál-

tabb csoportszervezeti formákra.) Nyilvánvaló az is, hogy az állami nagyvállalaton belüli kisvállalkozás több, pótlólagos munkaráfördítést, jobb munkát és nem utolsósorban ennek megfelelően több nemzeti és egyéni jövedelmet hoz. Ilyen értelemben vitathatatlanul jobb, mint ami előtte volt. A tapasztalatok azonban nyilván idővel újabb elemzéseket tesznek lehetővé és szükségessé. Vajon valóban a korszerű-modern ipari nagyüzem igazi lehetőségeit, a jövő sorsát eldöntő legújabb technika meghonosítását mozgósítja-e ez a forma? Vajon nem előbbre lendítő-e a nagyüzemi termelési érdekelttség útjainak feltalálása? A legutóbbi évtized válsága jól tanúsítja ugyanis, hogy nem elsősorban a nyersanyag, még csak nem is az olajkincs, de a legkeményebb munka és a legújabb technika — szójátékkal élve: a régi értelmű robot és a századvég új robotjai — együttesen adnak igazi alapot a helytálláshoz, a lépéstartáshoz.

S bizonyos értelemben ez általánosabban is megfogalmazható a reformmunk legutóbbi hullámában fontos szerepet játszó úgynevezett második gazdasági tevékenységek esetében. A megtett lépések nyomán máris hatalmas energiák szabadultak fel. (Nyilván jócskán vannak, akik ezen erők elszabadulásától is félnek. A kormányzati politika természetesen bőven rendelkezik és kell is hogy éljen azokkal az eszközökkel, melyek az ilyen veszélyt elhárítják.) A reformmozgás ezen iránya is sok jó eredményt ígér, sőt már hozott is: jobb szolgáltatásokat pl. a nehezen kezelhető gyerekek magánóvodai elhelyezésének lehetőségétől a taxiállomány meg-

kétszerezéséig — állami beruházás nélkül! S mint már említettem is, van tennivalónk a korábban mesterségesen visszaszorított kisvállalkozási formák megfelelő helyének megtalálása terén. Biztosnak tekinthető tehát, hogy ezekre a formákra tartósan is szükség van. De legalább ennyire egyértelműnek látszik a tevékenységek szétforgácsolására való ösztönzés negatív hatása is. Hányszor, hányan fogalmazták már meg, hogy termelő vagy javító munkás, bolti eladó, tudományos kutató vagy oktató esetében egyaránt a fő tevékenység jóval hatékonyabb végzése, az ezt előmozdító ösztönzés lenne a legkívánatosabb cél, s ennek megfelelően a sok forrásból származó részjövedelmek helyett a főtevékenység fejében elnyert összjövedelem egyszerre ösztönözhetne is, s a főtevékenység jobb végzése esetén biztosítaná a jelenleg sok forrásból eredő — a szétaprózott tevékenységet feltételező — jövedelmeket. Nem visszafelé kell tehát mennünk, hanem továbbhaladni a korszerű munkamegosztás szintjének megfelelő ösztönzés irányában, ami nemcsak bérrendszerünk szintjének megváltoztatását, de a bérméchanizmus és bérarányok újrendezését, a korábbi *látszólag* „olcsó” munkaerő rendszerének átfogó megváltoztatását követelné. A magas bérszint egyben a béren belüli differenciálás jóval nagyobb lehetőségét teremtené meg, ami a jelenlegi béren belüli erős nivellálás, de a jövedelmen belüli jelentős differenciálás bonyolultabb és több káros mellékhatással járó rendszerének helyére léphetne.

A jelenből kiindulva kereshetjük tehát ipari nagyvállalati és bérezési rendszerünk jobb előrehaladást biztosító

útjait. S ugyanezt kell tennünk kialakuló gazdasági szerkezetünk és az attól elmaradó, ezért működését is gátló igazgatási, intézményi struktúráink összhangot teremtő fejlesztése terén is. A helyi közösségi jogok és az öngazgatás erősítése, a felesleges hierarchiák leépítése, a vállalati vezetés új, demokratizált választási rendszerének kezdeményezéséig és a vállalatok közötti eszközáramlás intézményes biztosításáig reformunknak talán legreményteljesebb további irányát jelzik. Nemcsak gazdasági működésünk szempontjából tűnnek meghatározónak, de a marxi szocialista politikai rendszerképnek a párizsi kommünt követő nagy felismeréséhez, a közvetlen képviselet elvének kipróbálásához is közelebb vihetnek.

A kötelező beszolgáltatási rendszer és a kötelező vetéstervek eltörlésével több mint negyedszázada útjára indult reformfolyamatunk — mely időleges megtorpanások, esetenként éles-értetlen bírálatok és támadások viharát is kiállta, másfél évtizede, majd éppen a legutóbbi néhány év folyamán és jelenünkben — nagyszerű felismerések következetesebb vállalásával halad előre. Ez a reform, miközben kiindulásnak tekinti és szem előtt tartja a szocializmusra vonatkozó érvényes klasszikus felismerések elveit, a jelen előfeltételeiből, követelményeiből igyekszik kibontani a jövőt. Eddigi útjában ott és akkor volt a legeredményesebb, ahol és amikor következetesen tudta vállalni ezt az elvet, ott jutott félmegoldásokra, és akkor fenyegetik a hatástalan pótcselekvések veszélyei, amikor tilalomfa-doktrínák szolgálnak tájékozási pontjául.

A gazdaságunkat, de társadalmi és intézményrendszerünket, sőt gondolkodásunkat és életünket is megújító hazai reformfolyamat, történetileg szemlélve, a szocializmus nagy kísérletének fontos fejezete. Filozófiája, egyedül lehetséges marxi módon, nem dogmák előfeltételezése, hanem a valóságban rejlő előfeltételek kutatása.

A marxi és a szélesebb értelemben vett, későbbi generációk által tovább formált marxista szocializmuskép ugyanis nem valamiféle kész, megvalósításra váró ideáltípus, nem egyszer s mindenkorra rögzített normatíva, hanem kiindulás. E. Hobsbawm fordulatát használva: Marx az első és nem az utolsó szót mondta ki. Tudomásul kell vennünk, hogy Marx immár száz éve a londoni Highgate temetőben fekszik. Annyiban és úgy él, ahogyan az őt követő marxista generációk forradalmi tettei átalakították a világot, ahogyan ma hasznosítjuk történelmet formáló felismeréseit, tudományos szemléletét és módszerét az általa felismert eljövendő szocializmus létrehozásában.

Jegyzetek Liska Tibor szocialista gazdasági modelljéhez

Néhány szó a Liska-mítosról

Ha Liska Tibor gazdasági modellkoncepcióját vizsgálni, értékelni kívánom ma, elkerülhetetlenül szembe találok magam valami furcsa, kibontakozó mítosszal. Amint sokan elmondták, le is írták már: Liska személyében közgazdasági csodadoktor, próféta jár körünkben. Márpedig mítoszokkal és prófétákkal hálátlan, sőt úgyszólván lehetetlen vitázni. J. Robinson professzor-asszony fogalmazta meg egyik szemináriumán, hogy a prófétának elegendő ugyanis, ha makacsul ismételteti állításait, míg a kutatónak bizonyítania is kell azokat.

Bevezetőben talán nem érdektelen és tanulságok nélküli, ha megkísérlem felvázolni e mítosz keletkezésének néhány okát. Közöttük nyilván nem kis szerepet játszik jelenünk közgazdasági közegének hirtelen változása, az ebből eredő, világszerte megfigyelhető gyakorlati és elméleti elbizonytalanodás, értékvesztés, sok, mindenre megoldást hirdető jelszó és dogma megbicsaklása, hitelvesztése. Ilyen közegben ugyanis nyilvánvalóan termékeny talajra talál minden olyan gondolat, amely merészen más, mint a többi. Márpedig

Liska Tibor valóban elszánt merészséggel mond merőben mást, mint hazai és külföldi, ma vagy előző korokban élt kollégái. Gondolkodásának nagy értékei: a minden megszokást, szabályt, értéket megkérdőjelező kétkedése: másrészt átfogó egészre, rendszerteremtésre törő logikai igénye elvezette a szocialista gazdaság hipotetikus modelljének felvázolásához. Ebben elvetett vagy csak kiindulásként használt minden korábbi tételt és gyakorlatot. Következétesen magántulajdon nélküli (még a háztáji, a kisipar vagy a második gazdaság értelmében vett tulajdonosi-vállalkozási lehetőséget is elvető) és ugyanakkor ugyanolyan konzekvensen bürokráciamentes, „államtalanított” gazdasági-társadalmi rendszert ígér, melyben mindenki közvetlen részese a kollektív társadalmi tulajdonnak, sőt annak révén joga van a létminimumra is, s ugyanakkor mindenki képességei szerint, másokkal versengve viheti többre; melyben az egyéni érdekelttség közvetlenül gyarapítja a közjót, s a gazdaság minden posztjára az önkiválasztás mechanizmusa (azáltal, hogy mindenkinél többet vállal és teljesít) állítja a legrátermettebbeket. A kapitalizmust és a bürokratikus „államszocializmust” ily módon egyaránt elvetve, egy minden korlátától és akadályoktól felszabadított, harmóniát teremtő szocialista szabad versenyt ígérve, valóban csábító távlatokat vázol fel. Korunk nagy mítoszai nemegyszer valahol a kettős tagadásnak ezen a környékén születtek.

A tartalmi okok mellett természetesen más tényezők is közrejátszottak a mítosz keletkezésében. Ezek között

teljesítményének bizalmat adó hitele is. Már az újra megjelenő Közgazdasági Szemle első számában, 1954 októberében az érdemi mechanizmusreform első hangadói között lépett fel. 1963-ban pedig, olyan időben, amikor átfogó, gyökeres gazdasági reformról nem esett szó, s a szakma még hallgatásba burkolózott, Liska a világszociális rendszer s ennek megfelelő egységes átváltási kurzus bevezetésében jelölte meg a szükséges radikális mechanizmusreform lényegét. Cikkét ekkor, eleve vitathatónak minősítve, a folyóirat vitarovatában tették közzé, mégpedig a biztonság okáért azonnal két elvető álláspont egyidejű közlésével. Közel harminc évvel ezelőtt, de húsz évvel ezelőtt is, lényegében igaza volt, ha akkor ezt általában nem ismerték is el.

Most sem vág egybe nézete a hivatalos kormányzati vagy akár a széles körű szakmai álláspontokkal, de vajon nem lesz-e tíz, húsz vagy harminc év múlva ugyanígy érdemi igazsága? Sőt a mítosznak még olyan járulékos tényezője is lehetett, mint a „liskaizmus” jórészt hiányzó írásbelisége. Sok évvel ezelőtt írt egy nagy munkát — nem jelent meg. Szűkkeblű kiadói félsz akadályozta? Konceptiójának összefoglaló lényegét mások interpretációjából ismerheti meg a folyóirat-olvasó közvélemény. Nem engedik szóhoz jutni? Vagy csak nem írja le és nem teszi nyilvánosan közzé nézeteit? Ugyanakkor a Közgazdaságtudományi Egyetemen évek óta folynak a nyilvános szemináriumok, sőt legutóbb már nagyelőadókat megtöltő nyilvános viták is. A szóbeliség mitikus homálya is feltehetően hozzájárult a mítosz keletkezéséhez.

Észrevételeim azonban nem erre a kérdésre irányulnak. Liska Tibor koncepciója a szocialista gazdaság új működési rendszerét vázolja fel, s ezzel — akarva-akaratlanul — része annak a reformútkeresésnek, mely hazai gyakorlatunkat és elméletünket lassan három évtizede jellemzi, s ami jelenünkben különleges aktualitást nyert. Vajon hol helyezkedik el ebben a folyamatban Liska Tibor gondolatrendszer?

A szocialista gazdasági rendszer történeti útja

Előbbi kérdésekre választ keresve, röviden fel kell vázolnom a szocialista gazdasági rendszer elméletének és gyakorlatának történeti fejlődését.

Marx és Engels szocializmusfelfogásának alapja jól ismert módon a tőkés gazdaság — ipari forradalommal különösen kibontakozó — folyamatainak elemzésére épült. A termelés bekövetkezett és előrehaladó társadalmisításának tényéből vonták le azokat az alapvető következtetéseket, hogy a gazdaság fejlődése elengedhetetlenné és történetileg elkerülhetetlenné teszi a termelési eszközök társadalmisítását is, amit a gazdaság különböző szektoraiban két alapformában jelöltek meg, a termelőeszközök államosításában (pl. a nagyipar esetében) és az önkéntes szövetkezésben (pl. a parasztgazdaságra vonatkozóan). Mindez jól ismert módon kapcsolódik a végzett munka szerinti elosztás gondolatához. Ugyanezen folyamatok vezetnek el a társadalmi termelés „tervszerű társadalmi szabályozásának” szük-

ségességéig, amely a proletárforradalom után a töke-
minőségüktől megszabadult termelőeszközök révén lehe-
tővé teszi „az előzetesen megállapított terv szerinti
társadalmi termelést”. (Engels)

A marxizmus a tőkés gazdaság folyamataiból levon-
ható következtetéseken túl természetesen nem terjedt ki
a szocialista gazdaság rendszerének „kitalálására”. A
konkrét formákat a történelem alakította ki. Mégpedig
annak a nem várt körülménynek legerőteljesebb hatásait
viselve, hogy a proletárforradalom először elmaradott
paraszti országban győzött. Ez ugyanúgy belejászott az
államosítások módjába és mértékébe, mint a gazdaság
működési rendszerének kiépülésébe. Az 1920-as évek
gazdag elméleti vitái — a konkrét történeti körülmények
elemzéséből — alapjában két eltérő modellben rajzolták
fel a tervezés-irányítás és gazdaságpolitika lehetőségeit.
Mindkettő figyelembe vette a gazdaság elmaradott-
ságában, az eredeti tőkefelhalmozás hiányában és a
gazdaság agrárparaszti túlsúlyában megtestesülő sajá-
tosságokat. E nézetekben, mint a marxizmus elmélet-
rendszerében a századforduló óta, részben R. Luxem-
burg, de különösen V. I. Lenin révén általában is, egyre
erőteljesebben játszott közre a történeti fejlődés közép-
és kelet-európai jellegzetességeinek, a viszonylagos
elmaradottságnak és az ebből származó gazdasági-
társadalmi konzekvenciáknak figyelembevételé. J. Pre-
obrazsenszkij ezekből a körülményekből kiindulva az
értékarányos árak megszüntetésének, az állami szektor
és parasztgazdaság egyenlőtlen, agrárrollóra alapozott
cseréjének, a mindenre kiterjedő, mindent előíró direkt

tervezésnek „szocialista eredeti (kiinduló) tőkefelhalmozási” szakaszát tartotta szükségesnek. N. Buharin — a húszas évek közepén még a bolsevik pártvezetés többségi álláspontját képviselve — ezzel szemben a tervezést úgy fogta fel, mint ami csak meggyorsíthatja, előrehozhatja a természetesen amúgy is megvalósuló folyamatokat. Nélkülözhetetlennek tartotta a piacot és a piaci kapcsolatokra, értéket kifejező árakra épülő gazdálkodást, melyben az állam és a terv éppen a piac felhasználásával működik.

Az 1920-as, 1930-as évek fordulóján kialakuló szovjet tervezési-gazdaságirányítási gyakorlat már elválaszthatatlanul összekapcsolódott az izoláltság és veszélyeztetettség létkérdéseivel. Sztálin a Pravdában *A gazdasági vezetők feladatairól* 1931 februárjában közzétett cikkében, világosan megfogalmazva ezt az összefüggést, írta híres mondatait az 50—100 éves orosz elmaradottságról, amit tíz év alatt kell behozni, vagy eltiporják a Szovjetuniót. Ebből két alapkövetkeztetést vont le: a feszített felhalmozás és növekedés jelszavát („az ütemet fékezni annyi, mint elmaradni”), és a mindent előíró, mindenre utasító tervezés módszerét.

Az ebből a történeti helyzetből kinőtt, Sztálin által elméletté általánosított és megmerevedő gazdasági rendszer évtizedekre azonossá vált a szocialista gazdálkodás rendjével.

E gazdasági modell jól ismert működési zavarai — melyek különösen nyilvánvalóvá váltak, amikor más történeti feltételek és körülmények között változatlan formában alkalmazták azokat — az 1950-es évek

közepétől új útkeresések és reformok folyamatát bontakoztatták ki. Ezek — közülük legalábbis a fontosak — úgyszólván mind a tervezés és a piac valamilyen kombinációját keresték, s az intézményekben az állam központi szerepe és a különböző (szövetkezeti vagy állami vállalati) öngazgatási megoldások között mozogtak.

Az elmúlt negyedszázad gazdasági modellformálódásai természetesen heves viták és keserves harcok útján haladtak csak előre. Nemcsak a szocializmusfelfogás dogmává merevítése, a korábbi viszonyok között létrejött, de tartósodó nézetkövületek állták útját, hanem kialakult és rögződött értékrendszerek is. Mindezek esetenként teljesen megakadályozták, máskor kompromisszumokra kényszerítették, ellentmondásossá erőtlenítették a reformokat. Saját történelmünk is jól példázza ezeket a folyamatokat. Az 1953 utáni felismeréseket egy ideig elvetették, s a viták nem tudták megtermékenyíteni a meddő gyakorlatot. 1956—57 fordulóján napirendre került az átfogó reform, de 1957-ben ezt „közgazdasági revizionizmusként” elvetve az „ugyanazt, de jobban” korrekciós politikája került előtérbe. Ezzel együtt is sok új reformelemet próbáltak ki, s egyes szektorokban (mint pl. a mezőgazdaság) gyökeresebb irányítási változásra is sor került. A hatvanas évek közepén a politika szintjén is elfogadottá válik az átfogó, radikális reform szükségessége. Az előkészítést kísérő és kompromisszumra kényszerítő viták a felismerések szintjétől is visszalépésekre vezettek ugyan, de az addig tabunak tekintett direkt, utasításos

tervezés mégis megszűnt, hogy helyét a közvetett szabályozásoknak adja át. A központi terv és a piac többé már nem alternatívái, hanem kiegészítői egymásnak. Az árak jobban közelítenek az értékarányokhoz. Az érdekeltség erősebben kapcsolódik a piaci tevékenység eredményeihez. Mindezt sok biztonsági fék korlátozta, több következetlenség is kísérte. Néhány évvel bevezetését követően a visszafordítására törekvő ellentámadás nemcsak kibontakozhatott, de átmeneti, részleges sikerre is vezetett.

A birkózó nézetek és érdekek, belső és külső hatások bonyolult közegében nem a közgazdasági felismerések és racionális mérlegelések vezérelték a gyakorlatot, hanem az elodázhatatlan kényszerűségek készítették lépésekre. Éppen ez a körülmény, a hetvenes évek közepének világgazdasági megrázkódtatásai nyomán feltornyosuló súlyos gazdasági gondok vezettek el 1978 óta a reform újabb hullámának kibontakozására. Ennek keretében nemcsak az 1968-as elvek helyreállítása, de több ponton — árrendszer, intézményrendszer, vállalkozási formák stb. — radikalizálódása is elősegíti a központi tervezés-irányítás és a piaci gazdálkodás optimálisabb, következetesebb elegyítésének érvényesítését.

A reformfolyamat még napjainkban is felemás, sok vonatkozásban kialakulatlan. A történelem, jelenünkben is, konfliktusok révén, vargabetűkkel, de megállíthatatlanul tapossa a maga útját, mely ez esetben nyilvánvalóan — a feltételekhez igazodóan — különböző szocialista gazdasági működési és intézményi

típusok kialakulására vezet. Nem automatikusan és eleve meghatározott magátólértetődéssel, hanem kemény viták, összecsapások, a visszavetetések elhárítása és a kényszerhelyzetekből való előretörés kiharcolása révén.

E folyamat eredményeként már kialakulóban van a szocialista gazdaság magyarországi típusa (mely még nem találta meg a neki legjobban megfelelő intézményes politikai formákat). Jellegzetes módon már eddigi és jelen részlegességével is egyre inkább felkelti a világ figyelmét, s nem egy országban, még a földrajzilag, de más szempontból is nagyon távoli Kínában is hasonló irányú átalakítások kiindulásává válik. Nagy hiba lenne, ha ez valamiféle (néha fellelhető) önelégültség forrásává válna. Sokkal inkább a reformfolyamat további kibontakoztatásának útkereséseit kell ösztönöznie.

Hol helyezkedik el az előzőekben felvázolt folyamatban Liska Tibor?

Ezen a ponton most ismét feltehetem a fenti alcímben megfogalmazott kérdést. Anélkül, hogy az ötvenes éveiben járó Liska Tibort megkísérelném elhelyezni a közgazdászok panteonjában, annyi máris nyilvánvaló, hogy tevékenysége, gondolatai és írásai beilleszkednek a szocialista gazdaságelmélet fejlődéstörténetének felvázolt, legutóbbi három évtizedes folyamatába. Ezen állítás ellen, tudom, sokan tiltakoznak. Elsősorban maga az érintett. Ő ugyanis sokkal inkább úgy látja, hogy

nézetei sohasem „illeszkedtek”, annál gyakrabban ütköztek a közgazdasági gyakorlattal és a szakma nagy többsége által vallott álláspontokkal. Ennek ellenére történetileg mégis ezt az ítéletet tartom helytállóknak. Két összefüggésben is.

Egyrészt, részese volt és még ma is aktív részese annak a modellkereső reformgondolkodásnak, amelynek lengyel, magyar, jugoszláv, szovjet és csehszlovák, egymásra ható, egymást termékenyítő, úttörő csapatában már feltétlenül kijelölhető helye van. Másrészt pedig elgondolásai és javaslatai, bár kidolgozásuk és közzétételük idején valóban több kritikát, mint méltánylást kaptak, mégis részévé váltak a közös hazai reformgondolkodásnak, sőt előbb-utóbb a gyakorlatnak is. A részletes tárgyalás igénye nélkül, ebben az összefüggésben hadd utaljak ismét már említett korábbi tanulmányaira. 1954 októberében a Közgazdasági Szemlében Máriás Antallal írott tanulmányában kezdeményező módon kapcsolta egybe a gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus (addig meglehetősen külön kezelt) újraértékelését, amikor, elutasítva „a kényszerhelyzetből »szocialista« elméletet” fabrikáló autarkias gazdaságpolitikát, a külkereskedelemben és a nemzetközi munkamegosztásba való erőteljesebb beilleszkedés mellett érvelve jut el az árrendszer radikális reformjának gondolatához: „A gazdaságosság vizsgálata felveti egész árrendszerünk igen alapos revíziójának szükségességét, az értéktörvény valóban tudatos alkalmazásának . . . problémáját. . . elemeznünk kell a hazai és a világpiaci értékek eltérésének okait.” Néhány évvel

később, 1963 szeptemberében, az ugyanezen folyóiratban közzétett *Kritika és koncepció. Tézisek a gazdasági mechanizmus reformjához* című írásában ott kezdte, ahol 1954-ben befejezte: „Gazdasági vezetésünk az utóbbi években megfontoltabbá, szakszerűbbé vált, a vezetés mechanizmusa azonban lényegében nem változott. . . . lehet és kell gondolkozni gazdasági vezetésünk új, korszerűbb mechanizmusának kialakításán is, mert a jelenleginek nemcsak egyes elemei, hanem egész rendszere elavult. . . . A gazdasági vezetés új, korszerű mechanizmusának megtervezésénél az árrendszer reformjából kell kiindulni.” A reformfolyamat apálya idején közölt írásában azonban Liska már elvetette a belföldi társadalmi termelési költségek arányát híven tükröző árrendszert, a hazai önköltség bázisára épülő árképzés elvét, mivel az „gátolja a technika fejlődését”, „autarkióra ösztönöz”, és „a belső piac korlátainak szentesítésével lassítja a gazdasági fejlődés ütemét”. Mivel az ilyen árrendszer képtelen az egyes termelési fázisok gazdaságosságának mérésére, hátráltatja „a fázisonkénti nemzetközi specializációt” s ezzel „a világszínvonal utolérését”.

A szükséges mechanizmusreform lényegét ennek megfelelően a világpiaci árak bevezetésében jelölte meg. A reál jellemző rendszerteremtő törekvéssel ettől a lépéstől az összes, cikkében több mint két tucat pontban felsorolt gazdaságműködési hiba és gyengeség kiküszöbölését és a kívánt fejlődési feltételek kialakulását várta. „A társadalmilag szükséges munka . . . ma egyértelműen egyenlő az általános világgazdasági vi-

szonyok szempontjából szükséges, s így a világpiacon realizálható munkaráfördítással. . . Mi tehát a megoldás? A világpiacon árbázisú belföldi árrendszer s az erre épülő gazdasági mechanizmus kialakítása!" A világpiacon árakat minden világpiacon forgalom tárgyát képező termék esetében devizánként egységes árfolyamon számítanak át forintra. „Az árakat tehát nem »képeznénk«, hanem csak megállapítanánk.”

Ebből az eszmefuttatásból nemcsak azt tartom fontosnak, hogy a világpiacon árbázis elvét — a lengyel közgazdasági iskola Kaleckival és Brusszal jelezhető irányzatának 1956-ban megfogalmazott tézisét — hangsúlyozta olyankor, amikor a reform még mérsékeltebb formában sem volt napirenden, s hogy az önköltség bázisú árképzés *gyakorlati* kiküszöbölése a legutóbbi árreform ilyen irányú kezdeményezése ellenére még ma is aktuális. Érdemes felhívni a figyelmet Liska gondolati építkezésére is, arra, ahogyan korábban felismert igazságait alapnak tekinti az elméleti építmény újabb szintjének felhúzásához, s ahogy eközben mindig átfogó rendszer teremtése lebeg a szeme előtt.

Ebből a módszerből fakad az utóbbi évek újabb gondolati szintjének felépítése is Liska Tibornál. Ezen belül több kérdésben, elsősorban a lakásgazdálkodás és a kulturális szféra esetében fejtette ki azon álláspontját, hogy az állami paternalizmust vagy „jegyrendszereszerű” elosztást ezeken a területeken is a piaci viszonyok következetesebb alkalmazásával kell felváltani. A piaci és értékelvet gyakorlatilag a társadalmi szolgáltatások

minden területén, az oktatásban és az egészségügyben is alapvetőnek ítéli.

Mindehhez a gazdaság és a társadalom tevékenységéből az állami beavatkozás (ebből a szempontból Liskánál úgyszólván mindegy, hogy direkt utasításról vagy közvetett szabályozásról van-e szó, mindkettő egyaránt káros és alkalmatlan) úgyszólván teljes kiküszöbölését tartja üdvösnek, hogy egy soha nem létezett (még a „szabadverseny” kapitalizmusban is korlátozott) igazi szocialista szabad verseny mechanizmusa vegye át helyét. E rendszer központi intézménye: a Liska-féle licitáló vállalkozás. Ebben a szocialista tulajdonviszonyok és gazdálkodási rendszer új formáját vázolja fel. A szentesi Felszabadulás Mezőgazdasági Termelőszövetkezetben 1981 ősze óta folyó kísérletek — a szövetkezetben belül pillanatnyilag tizenkét vállalkozó működik — máris jól mutatják, hogy a vállalkozási rendszert a gazdaság nem egy területén jól lehet alkalmazni. E kísérlet esetében nyolc gépkocsivezető szállítmányozási vállalkozását a kísérlet objektív értékelésére törekvő Varga György a Figyelő 1982. március 24-i számában eredményesnek ítélte. „A szakemberek szerint — számolt be helyi tapasztalatairól — a vállalkozás a háztájinál *korszerűbb* és hatékonyabb gazdálkodási rendszer.” Viszont: a kevés számú termelési kísérlet, például a négy csirkenevelő vállalkozás eddig nem volt eredményes. Igaz: a kereskedelem és vendéglátóipar területén is megindult nagyobb, országos méretű licitálásos-vállalkozási kísérlet, sőt ennek voltak már bizonyos, 1957-ig visszanyúló előzményei, s

ezért az újabb reformhullám nyomán már beépülőben vannak gazdasági rendszerünkbe.

A vállalkozási rendszer tehát már az eddigi tapasztalatok alapján is fontos új mozzanat lehet a tulajdonviszonyok és a működési mechanizmus további fejlesztésében.

Mindez immár három évtizedes érdekes-értékes tevékenység, amit egyáltalán nem kisebbít, hogy — a Liska Tibor által elvetett — hazai és külhoni közgazdászok jelentősebb, bár nem túlzottan nagyszámú csoportjának kutató-kísérletező tevékenységéhez kapcsolódik, vagy azt egészíti ki.

Már a felsorolásból is kitűnhet, hogy Liska Tibor tevékenysége során kialakított legfőbb javaslatait, ötleteit általában a reformfolyamatba illeszthetőnek tartom, s annak egyik eiőrehajtójának is tekintem. Mivel magam e folyamatot történetileg szükségszerűnek, gyakorlatilag pedig létfontosságúnak ítélem, olyannak, melyet a magam tevékenységével is igyekeztem és szeretnék előmozdítani, joggal merülhet fel e ponton a kérdés, hogy miben is van tehát vitám Liska Tiborral.

Talán paradoxnak tűnik, de miközben nézeteinek javaslatainak igen sok elemét önmagában és külön-külön fontosnak, a gazdaság egyes területein alkalmazva nagyon hasznosnak tartom, a gondolataiból felépített rendszerével — s ezen természetesen jelenlegi koncepcióját értem, s nem az attól még jócskán eltérő két évtizeddel ezelőtti *Kritika és koncepció*-beli rendszerét — egészében mégsem tudok egyetérteni.

E kijelentés alátámasztására, a Liska-féle szocialista gazdaságmodell néhány, általam alapvetőnek ítélt tartalmi gyengeségének említése előtt, két bevezető megjegyzést kell tennem. Egyrészt — a rész és egész viszonyának filozófiai fejtegetése nélkül — arra szeretnék utalni, hogy vajon miért lehetséges a legtöbb elem elfogadása ellenére elvetni a rendszer egészét. Ezt talán egyetlen példával illusztrálhatom a legmeggyőzőbben. Míg a licitációs vállalkozás ugyanis igen jól működhet kiegészítő formaként egyes ágazatokban, a kereskedelemben vagy a szállítás egyes területein — a modern technikára alapozott nagyipar vagy a vasút *belső* szervezési-működési elveként, tehát *általános* elvként nagyon is vitathatónak tartom.

Másik oldalról közelítve ugyanehhez a kérdéshez, talán azt szükséges hangsúlyozni, hogy míg a vállal-
kozási modell beválhat azokon a területeken, melyeken a feltételek erre kedvezőek, általános, átfogó elvvé szélesítve máris beleütközhet a valóság figyelembe nem vett tényeibe, melyektől rendszerteremtő absztrakciójában Liska Tibor teljesen elvonatkoztat. A rendszert éppen e számításba nem vett feltételek és körülmények teszik irreálissá.

A másik bevezető megjegyzés arra vonatkozik, hogy lehet-e egyáltalán Liska-féle rendszerről beszélni. Ő maga és követői nemegyszer hangsúlyozták ugyanis e koncepció nyitottságát. „Liska elvet mindenféle dogmát, megkérdőjelez minden állítást. Új kérdéseket tesz fel, s hipotéziseit kísérletek útján igyekszik bizonyítani, vagy elvetni, hogy ez utóbbi esetben új megoldá-

sok felé forduljon.” Csakhogy Liska módszere a kísérletek ellenére sem a kísérleti tudományokéval rokonítható. Bármennyire is nyilvánvalóan hajlandó elgondolásai egyik-másik elemén változtatni, építményének tartópillérei nem cserélhetők. A gazdaság és mindenféle (a legszélesebb értelemben vett) szolgáltatás „államtalanítása” csakúgy axiómaérvényt nyert nála, mint a minden korláttól felszabadított szocialista szabad verseny és a gazdasági-társadalmi működés minden szférájára (a nagyipartól a mezőgazdaságon át a színházig és oktatásig) kiterjedő vállalkozás (sőt a vállalkozáson belül is működő vállalkozási szervezeti felépítés: a nagy iparvállalatot ugyanúgy vállalkozás formában működtetné, mint az azon belüli üzemegységet vagy esztergapadot stb.). Ha pedig így van, akkor tízszer, százszor ennyi kísérlet (ami egyébként nem lenne haszontalan) semmiféle tapasztalata nyomán végrehajtott esetleges korrekció sem érintheti magát a rendszer egészét.

*Progresszív elemekből — konzervatív,
utópista rendszer*

Milyen kifogásaim vannak végül is ezzel a rendszerrel szemben?

Hadd soroljam ezeket: 1. Nem tartom sem célnak, sem követhetőnek, hogy az állam teljesen kivonuljon a gazdaságból. 2. Különösen kártékony „következetességnek” ítélem az állam kiebrudalását a szociálpoliti-

ka, iskolázás, a kultúra stb. területeiről. 3. Nem tartom sem lehetségesnek, sem jónak, hogy a gazdaságban minden vállalkozásként szervezendő és működtethető. 4. Ezen belül különösen irreális a társadalmat csupa licitáló-versenyző egyének tömegeként felfogni. 5. S végül: megalapozatlan a szabad verseny iránti fenn-tartás nélküli bizalom, a korlátozatlan versenytől (népgazdaságilag és a vállalaton belül is) várt teljes harmónia.

A merész reformer végtelenen következetes rendszerének rabjává válva — bármennyire is furcsán hangzik a nonkonformizmusáról híres és a realitások józan mérlegelésére még egyéni érdekből sem hajlandó újítóról mondani ezt — megítélésem szerint e pontokon konzervatívvá (vagy neokonzervatívvá), sőt retrográddá válik.

Vegyük ugyanis közelebből szemügyre az „államtalanított” gazdaságban érvényesülő korlátlan szabad verseny eszméjét. Az állami beavatkozás elleni indulat természetesen érthető reakció a mindenbe beavatkozó állam gyakorlatával szemben. Magam is úgy látom, s hazai közgazdász-társadalmunk körében e nézet úgyszólván általános, hogy az államnak valóban sok olyan tevékenységtől és területről kellene visszavonulnia, ahol közvetlen tevékenysége még ma is meghatározó. De vajon ezt az elvet szabad-e és lehetséges-e *ad absurdum* vinni, s olyan működési rendszerre törekedni, melyben az állam csak valamiféle „játékvezetői” szerepre korlátozódhat, vagyis nem vesz részt magában a játékban, csak ügyel a játékszabályok betartására?

(Liska e ponton újra felfedezte F. Lassalle gondolatát, azzal a minimális különbséggel, hogy az utóbbi „éjje-liörhöz” hasonlította az államot.) Milyen alapon feltételezi, feltételezheti ugyanis, hogy a korlátozatlan szabad verseny automatikusan biztosítja a harmóniát? Ennek a történelem jócskán ellentmond, sokszorosan bizonyítva, hogy sem a Say-törvény (minden kínálat megteremti a maga keresletét) szabadverseny harmóniatana, sem a komparatív előnyök ricardói külgazdasági szabadverseny harmóniaelvé nem tükrözte a valóságot. (Vajon elegendő ezzel szemben Liska Tibor olyan érvelése, hogy *eddig* azért nem működhetett igazán a szabad verseny, mert még nem is létezett, hiszen a liberalizmus korában is számos monopólium korlátozta azt, és csak *most*, a szocialista gazdaságban nyílt csupán meg először a lehetőség a szabad verseny valódi érvényesítéséhez?)

De működhetne-e vajon egyáltalán ez az „államta-lanított” szabadverseny rendszer? A különböző s fejlett körülmények között elkerülhetetlenül bonyolult jogi szabályozásról nem is szólva, vajon a beruházási tevékenység — például az önfinanszírozó automatizmusok révén — eleve optimális tőkeelosztást biztosít? Vajon a vállalatok és vállalkozók oldaláról nem jelentkezik elkerülhetetlenül túlberuházási igény, ha számukra olcsó a pénz? (Kornai János *A hiány* című munkája óta túljutottunk a felismerés azon korábbi szintjén, mely hajlamos volt vállalaton *kívüli* tervezési-irányítási körülményekből magyarázni a vállalatok expanzív hajlamait, mennyiségi-növekedési orientációját, s jól is-

merjük e tendenciák belső vállalati forrásait is.) Ha viszont nem számolhatunk optimális tőkeelosztást biztosító és beruházási-túlhajtási törekvést kiküszöbölő automatizmusokkal, akkor vajon nélkülözhető-e a valamilyen formában intézményesített állami beavatkozás és kontroll?

Ugyanilyen súllyal tehető fel számos más kérdés is. A nemzetközi munkamegosztásban való részvétel, különösen kedvezőtlen világ gazdasági közegben, számos esetben követel átmeneti áldozatokat egyik vagy másik ágazattól, vállalattól. Ha az áthidaló állami megoldások nem működnek, nem vezethet ez a világpiacon való visszavonulási törekvésekre? Vagy még durvábban fogalmazva: a maihoz hasonló világ gazdasági kohászati recesszió idején az „államtalanított” gazdaságban mi történik például egy ilyen iparággal? (Érdeemes megjegyezni, hogy a Milton Friedman-i antietatizmus és szabad verseny legodaadóbb hívének tekinthető R. Reagan- és M. Thatcher-kormányzatok is jócskán be-beavatkoznak a gazdaságba, s nem hagynak megbukni egy Chrysler méretű autógyárat. Korábban a Rolls Royce cég sorsa sem az állam nélkül rendeződött.)

Folytassuk azonban a sort: a gazdaság működésének — mintegy két évtizede kibontakozott és megerősödött a felismerés — rendkívül sok nem gazdasági feltétele van. Eleinte a kulturális, szociális feltételek, napjainkban ezek mellett a környezeti tényezők szerepe vált egyre nyilvánvalóbbá. „Nem világos — fogalmazza a Liska-féle szentesi kísérletről szóló, idézett cikke végén Varga György —, hogy a vállalkozási modell működésébe

hogyan épülnek bele a hatékony gazdálkodásnak ezek az externális tényezői." Hozzátehetjük, állami közreműködés nélkül ez aligha képzelhető el.

Az elmondottakhoz azonban — a példák részlegessége és esetlegessége ellenére is — hozzátartozik egy sajátos közép- és kelet-európai kötöttségű érv: lehetséges-e az „államtalanított” gazdasági tevékenység éppen ebben a régióban, ahol az állam a történeti fejlődés sajátos menetében különösen fontos, sőt esetenként meghatározó szerepet nyert a modern gazdaság kialakításában és fejlesztésében? E kérdésnek immár kisebb könyvtárnyi irodalma van. A Gerschenkron a tőkés átalakulást Németországtól és Ausztriától keletre egyenesen az állam sajátos beavatkozásából mint a spontán belső gazdasági tényezők pótlására kialakított tevékenységéből vezeti le. A XIX. század végi, XX. század eleji magyar ipartörvények, a szubvenciós rendszer, a vasúti kamatgarancia, a két világháború közötti importpótló fejlesztést alátámasztó gazdaságpolitika, az exportpremierálás és a bonyolult devizagazdálkodási intézkedések (a konvertibilitás megszüntetésétől a többféle devizaátváltási kurzusig), a mezőgazdasági ártámogatás stb. említése csak emlékeztető lehet az állami beavatkozás különböző formáira és szerepére a magyar gazdaság fejlődésének elmúlt több mint egy évszázados szakaszában.

Vajon ilyen történelmi előzmények és meghatározottságok leradírozhatók lennének? Egy országban, egy egész régióban, ahol egy évszázada még a legfontosabb modernizáló reformok legnagyobb része is felülről,

állami kezdeményezésre indult, vajon most már maradéktalanul feleslegessé vált az állam gazdasági beavatkozása?

E gazdasági példákhoz hadd illesszek azonban egy más jellegű, a társadalmi követelményekkel más összefüggésben álló kérdést is. A vállalkozás vajon nem vezethet-e nagyvállalkozói monopóliumok kialakulására? „Aki egyszer elnyeri a vállalkozást — idézhetem egyetértéssel az előbbi szerzőt —, azt alighanem igen nehéz rálicitálással a vállalkozás átadására kényszeríteni, már csak azért is, mert az új vállalkozónak elődje »zsebére« is kell dolgoznia (erkölcsi tőkéje kamatait is ki kell termelnie), és ez már igen kemény hozamkövetelmény vállalását feltételezi. Ha elvileg nem is, gyakorlatilag ebben a modellben is kialakulhat a vállalkozói monopólium. (Viszont, ha ez a folyamat nem érvényesülhet, a rálicitálásból fakadó bizonytalanság alighanem bénítóan hatna a vállalkozók távlati érdekeltségére.)” Helytálló érvelés, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az élet mindig kitapossa a maga „praktikus” mellékösvényeit, ez esetben a felelőség nélkül, ígéret alapon licitáló vállalkozójelölt állandó felbukkanásának veszélye valóban a nagyon rövid távú érdekeltség rablógazdálkodására, vagy — az előbbi idézet első felében megfogalmazott módon — társadalmilag aligha tolerálható vállalkozói monopóliumokra vezethet. Ha egyiket is, másikat is el akarjuk kerülni — úgy tűnik —, az állami beavatkozás és szabályozás valamilyen módjára van szükség.

Az állam — különösen a világgazdaságnak az 1930-as évektől, majd az 1970-es évek óta lejátszódo rendkívüli megrázkódtatási és átalakulási közegében — sehol sem volt és sehol sem lehet „játékvezető” vagy „éjjeliőr”. Igaz, a legutóbbi idők óta már a keynes-izmus csodaszere is elveszítette hatását, s a már említett M. Friedman és hívei ismét újdonságként hirdetik az állam be nem avatkozásának és a zavartalan szabad versenynek csodatévő hatásait. Ez az újdonság azonban nagyon is régi. (Erre mondta egyik nyilatkozatában a szélsőséges „friedmanista” Margaret Thatcher brit kormányfő, hogy ez valahogy úgy van, mint egy régi ruha, amit elzárnak a szekrénybe, mert már kiment a divatból. Néhány évtized múlva azonban, a divat fordulásával, újra elő lehet venni és viselni.) Új csodákat egyelőre azonban nem művelt.

Amikor pedig az állami beavatkozást e végletes rendszer gyakorlatilag a szociálpolitikából és a kulturális tevékenység gazdasági szféráiból is kiebrudalja, s ezeken a területeken is az „államtalanított” versenyszerű vállalkozás mindenhatóságát hirdeti, akkor elsődleges jelentőségű társadalmi követelményekről feledkezik meg. Azonnal hozzá kell tenni: ez esetben is fontos felismerésekről és javaslatokról van szó. A piaci és áruviszonyoknak ezeken a területeken is jobban kellene érvényesülni. (Ne feledjük el, nem az állami lakások olcsó bére azonosítható a szocializmussal — különösen, ha ilyen lakáshoz alig lehet jutni, s ha a társadalom különböző rétegeinek vagy egyszerűen különböző településformákban lakó állampolgárainak gyökeresen

eltérő esélyei vannak —, hanem talán inkább az, hogy mindenki megfelelő lakáshoz jusson, akár értékarányos, magas laktérrel, feltéve, hogy az mint megélhetési költségtényező bele van számítva a fizetésbe.)

A konzekvens rendszer azonban oly mértékben irtaná ki az „állami gondoskodást”, oly mértékben bízna pl. az egyes állampolgárra, hogy lesz-e egészségügyi ellátása vagy sem, hogy az bármelyik európai szociáldemokrata rendszerhez képest súlyos visszalépés lenne, s ahhoz az amerikai gyakorlathoz közelítene, amelyet minden valamirevaló demokrata szenátor élesen bírál és megszüntetendőnek tart.

A szocializmus (még marxi felfogásában, a fejlett világ testére szabva) sem tud egyenlőséget és igazságot biztosítani. (A *Kommunista Kiáltvány* vagy *A gothai program kritikája* ezt expressis verbis mondja ki.) De nem mondhat le az egyenlőbb és igazságosabb társadalmi berendezkedés törekvéséről. Az egészségügy példájánál maradva: ezen törekvések elengedhetetlen része az egészségügyi alapellátás mindenki számára történő biztosítása. Ez azonban még itt sem ellentétes a piaci viszonyok valamelyes érvényesítésével. Kornai János gondolatát idézve, nagyon is lehetséges lehetne például, hogy — amint egészségesen is jogom és lehetőségem van, hogy első vagy negyedosztályú vendéglő, első osztályú szálloda vagy fizetővendégszolgálat között válasszak — betegen is megtehessem ezt, vagyis megfelelő többlet fizetése ellenében a mindenkinek járó alapszolgáltatásnál jobb kosztot és kényelmesebb elhelyezést vásárolhassak a kórházban is.

(Ez közel sem azonos azonban azzal, hogy az is a pénztárcámtól függjön, vajon egyáltalán megvásárolhatom-e a kórházi kezelést.)

S ebben az összefüggésben, oktatás, kultúra, szociálpolitika szabadpiaci rendszere esetén, azt sem feledhetjük el, hogy Liska Tibor mintha — elszakadva a realitásoktól — egyáltalán nem venné figyelembe, hogy nem élünk olyan gazdag társadalomban, amely mindezekből a megfelelő minimumot mindenki számára biztosítva csak egy bizonyos szint felett kényszerítene egyéni választásra. Az állami beavatkozás kikapcsolása bizony jelentős tömegek esetében e szolgáltatások minimumát is veszélyeztetné.

A nagyobb társadalmi igazság szociális elveit szem előtt tartva tehát az állam különösen nem lehet elegáns „játékvezető” vagy komótosan körülsétáló „éjjeliőr”.

Talán ezek a példák is illusztrálhatják, hogy Liska Tibor radikális reformnézeteiről miért mondtam, hogy konzekvens rendszerjellege révén konzervatívvá, retrográddá válik.

Az előzőekben megfogalmazott aggályokat általánosabb, ha úgy tetszik, filozofikusabb formulázással úgy összegezhetném, hogy az „államtalanítás” és szabad verseny liskai szélsőségének megvalósítása esetén modellje nem lenne alkalmas a mai nemzeti és világgazdaságban jelentkező számos, központi beavatkozást igénylő, nemzeti és nemzetközi áttekintést követelő feladat megoldására. Ugyanakkor nem lenne adekvát a szocialista átalakulás történelmi alapidilemmájának feloldására sem. E dilemma ugyanis a viszonylag elmar-

dottabb országok esetében abban jelölhető meg, hogy egyrészt a termelőerők, a gazdaság növelését kell társadalmilag biztosítani, hogy olyan szintre emelkedjen, melyen a szocialista elvek minél megalapozottabban érvényesíthetők legyenek, másrészt viszont egyidejűleg már ebben az átmeneti periódusban is törekedni kell a szocialista elosztás elveinek érvényesítésére, a társadalmi igazságosság és egyenlőség lehetséges minimumának gazdasági megvalósítására. E két fontos cél ellentmond egymásnak (ebből a dilemma), és ebből alakult ki a preferált növekedési törekvések ellensúlyozása a szociális ellátás és kulturális szolgáltatás minél szélesebb körű — hozzá kell tenni, valóban számos vonatkozásában nem jól megoldott — hozzáférhetőségével. Ez utóbbi kikapcsolása, az adott anyagi feltételek szigorú közegében, olyan alapelvek feladását és olyan érdekek sérelmét idézné elő, hogy azt a „hatékonyabb szolgáltatás” ökonómiai (és persze társadalmi) előnye sem ellensúlyozhatná.

De elszakad Liska Tibor a realitásoktól — s hadd hangsúlyozzam, a társadalmi-történeti közegtől — akkor is, amikor a társadalmat úgy képzei el, mint amely csupa versenyző-vállalkozó egyedből áll.

Feltételezi, hogy a vállalati igazgatótól a gépmunkásig és a tanárig a maga módján mindenki vállalkozik, licitál, versenyez. Erre a tökéletes, minden alapegységre kiterjedő versenyre építi rendszerét, meg kell hagyni, rendkívül konzekvensen, hiszen nemcsak a vállalatot vagy iskolát lehetne licitálással vállalkozásba venni, de az ezen belüli egységeket is: A népgazdaság egésze, de

az egyes vállalati egységek belső működése is erre alapulna.

De vajon (hogyan ezúttal a XX. század végének technikájára és ebből fakadó nagyüzemi szervezetére, amely sok vonatkozásban önmagában is ellentmond a nagyipar ilyen atomizált belső szerkezetének, ne is utaljak) hogyan illeszkedne mindez azokba a közép- és kelet-európai társadalmi fejlődési folyamatokba, amelyek a XIX. században sem tudták igazán kitermelni a liberalizmust? Amelyek — történeti fejlődésük sajátos menete következtében, az úgynevezett „nemesi társadalmak” jellegzetes hatására és maradványaként a fokozatos polgárosodás és városfejlődés XVI—XVIII. század közötti elmaradása nyomán — a XIX. századi kapitalizmus idején sem termelték igazán ki a vállalkozó típusát, és megbélyegző fölénytel tekintettek mindenfajta „kalmárkodásra”. Gondoljuk csak meg, hogy ezek a társadalmi előzmények és magatartási-szemléleti rögződések milyen sajátosan közös platformot teremtettek a szocializmus dogmatikus (központi utasításban, egyéni és csoportérdeket öntudatból a közös népgazdasági érdek alá rendelő új emberben gondolkodó) értelmezői és a nemzeti-népi értékek romantikus interpretálói között. Utóbbiak ugyanis — a történeti fejlődés sajátosságai, a feudális jobbágy—nemesi viszonyok hosszú konzerválódása következtében — a XVII. századtól kialakult „nemzeti karakterisztikumot”, az üzletelést megvető, a magyar alkattól idegennek ítélő retrográd antikapitalizmust heroizálták népi és magyar értéként. Erről a pontról kiindulva találkoztak azután

sajátos módon össze a piaci és értékelvek működésére, az emberi viszonylatokat „áruvá degradáló, polgári-kispolgári szerzési ösztönök felkorbácsolására” építő reformtörekvések más irányból érkező ellenzőivel.

Mindez nyilván nem azt jelenti, hogy az ilyen előzmények azután már egyszer és mindenkorra meghatározók, hogy ne kellene és ne lehetne a történetileg kialakult magatartási és szemléleti módok megváltoztatására törekedni. A viszonyok változása részben máris módosította ezeket. A kontinuitások kiküszöbölését, valamiféle társadalomszemléleti „nagy ugrást” azonban irreális lenne feltételezni.

A reformok gyorsabb, radikálisabb folytatására, a szocialista gazdaság ökonómiailag és társadalmilag egyaránt jobban működő modelljének kialakítására, kibontakoztatására égető szükség van. A történelemben azonban a nagy változások is sajátos folytonosságokba ágyazódva játszódnak le. (Hányszor tapasztalhattuk ezt olyankor is, amikor a mindent átalakítás, mindent megváltoztatás indulata igazán szabadon érvényesült.) Liska Tibor az adott gazdaságot (és társadalmat) egy ökonómiailag racionálisnak vélt, mesterséges konstrukcióminta öntőformájában akarja *teljesen* újraönteni. Előfeltételezései, bizonyítatlan kiinduló tézisei (az állam tevékenysége a gazdaságban eleve rossz, az érdekeltség csak vállalkozás útján biztosítható) úgyszólván dogmává merevednek. (Ha belehelyezkedünk ebbe a szemléletbe, már-már csodálkozunk, hogyan működhetett állami posta, államvasutak stb. valaha is jól a

világban anélkül, hogy a levélkézbesítő vagy a mozonyvezető vállalkozásba vette azt.)

Liska Tibor számos kiválóan alkalmazható ötlete és javaslata (a lakásgazdálkodástól a gazdaság egyes területein kiváló licitáló-versenyző vállalkozásig) átfogó és egységes rendszerré összeállva végül is — hadd tegyem hozzá, talán nem is túl vonzó — utópiává válik. A szocialista gazdaságelmélet, amelynek tudományos fejlődéséhez hozzájárult és hozzájárul, *rendszere* révén visszafelé haladna a tudománytól az utópiához.

Az alábbi sorokat — *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című munkájában — mintha egyenesen róla írta volna Friedrich Engels: „a... társadalmi feladatok megoldását fejből akarták létrehozni. A társadalom csak visszásságokat nyújtott; megszüntetésük a gondolkodó ész feladata volt. A feladat abban állott, hogy a társadalmi rend új, tökéletesebb rendszerét találják fel, és ezt kívülről, propaganda útján, lehetőleg mintakísérletek példája segítségével a társadalomra erőszakolják. Ezek az új szocialista rendszerek eleve arra voltak kárhóztatva, hogy utópiák legyenek; minél aprólékosabban dolgozták ki őket, annál inkább kellett a merő képzelet világába beleveszniük.”

Vita az „ötvenes évek”-ről

A „Tudósklub” decemberi beszélgetésén az „ötvenes évek”-ről volt szó. Nem nyomozom az okokat, de mintha túl sokan is lettünk volna bábák, hogy közöttünk elvessen a gyermek (kár, hogy nem lehet úgy formálni a mondást: legalábbis egy része). Inkább egymás melletti monológokból, semmint egymással ütköző nézetek valódi vitájából bontakozott ki a mondanivaló, de említetlenül maradt sok minden.

A beszélgetés tehát bennem nem zárult le, s úgy tűnik, a műsor nem egy nézőjében-hallgatójában sem, hiszen meglepően sok levelet, telefonhívást, szóbeli észrevételt kaptam. Ezekre válaszolva magamban is jobban zárhatam le a beszélgetést, s négy levelem talán a címzettek kivül mindazoknak is szól, akik ugyan nem vették kézbe a tollat, de hasonló kérdéseikre nem kaptak választ. A címzettek nevének említése nélkül (leveleik, vagy észrevételeik magánjellegűek voltak) az alábbiakban hadd tegyem nyílt levéllé válaszaimat.

*

Kedves Barátom,

Megvallom, kicsit későn kapcsoltam, amikor néhány napja a konferencia szünetében azt a kétesen dicsérő (vagy dicséretbe csomagoltan elmarasztaló?) észrevételt fűzte előző napi tv-„Tudósklub” beszélgetésünkhöz, hogy „csodálattal nézte, milyen higgadtan tudtunk beszélni a témáról”, s biztos benne, hogy ha ott ül, higgadságát nem tudja megőrizni.

A vérmérsékletek különbözőségéről nyilván nem lenne érdemes szót váltani. Az már inkább ide kívánczik, hogy előre bocsássam: írásaiban és előadásaiban is igen nagyra értékelem, hogy a józan racionalitás mindig érzelmi fűtöttséggel és morális telítettséggel gazdagodik.

De vágjunk a közepébe: lehet-e, szabad-e, az ötvenes évekről higgadtan, indulatok, emóciók nélkül beszélni? Úgy tűnik, különösen a korszakot átéltek számára, hogy ez majdnem lehetetlen (hiszen személyes emlékeket idéz, sebeket tép fel, szenvedélyeket szabadít el), de talán hiba is. A törvénytelen terror és a súlyos gazdasági torzulások, százezrek, sőt milliók megtiprása s az átélt hit meggyalázása ellen szenvedéllyel, indulattal kell szólni, még harmadévszázad múltán is, hogy minden hasonló ellen az értelem mellett az érzelmek fegyverét is felvontathassuk, hogy ismét és ismét leszögezzük, mennyire nem azonosítjuk magunkat a szocializmus és az emberség akkori megcsúfolásával. E jelenségek megítélése és elítélése természetesen ennél jóval bonyolultabb etikai, morális kérdéseket is érint, nemcsak

történelmet, de általános értékelveket. S Ön nyilván éppen ezekre gondolt.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, bár ez inkább tudománymódszertani kérdés, hogy az indulat nem lehet az oknyomozó, elemző történeti vizsgálat eszköze. Sőt, a történeti elemzés tudományos igénye ellentétben áll az indulattal és az erkölcsi ítélkezés természetes emberi igényével. Talán érthetőbbé válik ez a lecsupaszított racionalitásigény, ha hozzáteszem, hogy végül is leginkább a hozzánk közel eső korok indulat nélküli felidézése tűnik csak lehetetlennek. De hát tudományos törekvésű vizsgálatban csupán azért, mert időben közel van, másként kezelhetünk-e korokat, mint az időben távolabb esőket? Vajon nem egyazon történeti folyamat különböző részeiről van szó? Vajon a közelmúlt vagy akár a jelen nem a történelem része? A nagy francia forradalom megítélésénél szerepet játszik-e a természetes emberi érzelem és indulat, mondjuk a több ezer pap lemészárlása, a guillotine esztelen működtetése miatt — ami, ha napjainkban a viág legeldugottabb zugában történe, az indulatok valóságos zuhatagát váltaná ki. Vajon az erkölcsi felháborodás szenvedélyével ítélkezünk-e az amerikai polgárháború hadifogoly-táborainak különösen embertelen, gyakorlatilag a hadifoglyok tömegeinek tudatos legyilkolásával azonos élelmezési és higiéniai viszonyairól?

Vagy pusztán azért, mert ezek a történelmi események évszázados távlatba vesznek (és több száz, sőt sok ezer kilométeres távolságban zajlottak le) más történelmi mércét használhatunk, mint saját történeti félmúltunk

esetében? Ott az objektív történeti analízis, itt a szenvedélyes-morális megítélés uralkodhat? Nyilván nem. A történészek a minden oldalú, összefüggéseket feltáró, egybemosódó hatásokat elkülönítő, előzményeket, körülményeket mérlegelő, folyamatokban gondolkodó, nem indulattól reszkető kézzel boncoló, nem érzelmeiktől elborult szemmel vizsgáló tudományosságra, illetve annak minél jobb megközelítésére kell törekednie jelenünkig nyúló saját utunk vizsgálata során is.

Félreértés ne essék, nem állítom, hogy a jelen története függetleníteni tudja magát kora indulataitól, erkölcsi ítéleteitől, hiszen a pont, ahol áll, s ahonnan kiindulva vizsgálódik, maga is a történelemben helyezkedik el, s azáltal meghatározott. De legalábbis törekednie kell a „sine ira et studio” klasszikus követelményének betartására. A tudomány módszertani objektivitás igény és az etikai követelmény azonban a vizsgált esetben a legkevésbé sem ellentétes vagy szembeállítható.

Vajon sikerült-e a tv-beszélgetés során összeegyeztetnünk a nélkülözhetetlen etikai igényt és az elengedhetetlen tudomány módszertani követelményt? „Higgadtságunk” felemlítése arra utal, hogy Ön szerint ez legfeljebb töredékesen sikerült csupán. És még hozzá is tenném, úgy érzem az objektív tudományosság és a mindent mérlegelő sokoldalúság, tv-műfaj és időkeret szabta szűkebb lehetőségeit sem tudtuk igazán kiaknázni. Talán ezzel, s más észrevételekre, levelekre adott válaszokkal részben pótolhatom az elmaradottakat.

Kedves Kolléga,

Vasárnap reggeli telefonhívása meglepett, meghatott. Az Ön élettörténete valóban nem mindennapi. Abban még semmi rendkívüli nincs, hogy 1947 és 1951 között tanult a Közgazdaságtudományi Egyetemen (tanulmányai második felének éveiben már én is ott ültem ugyanazon tanárok óráin). De miközben délután a marxista politikai gazdaságtant és filozófiát tanulta, mint Ön fogalmazta, „délelőtt kapitalista volt” Teréz körüti papírkereskedésében (melynek raktárkészlete az államosítások idején 1 millió új forintot ért). Ez már ritka eset. S amikor hozzátette, hogy mindezen közben már 60 éves volt, vagyis most a telefonhívás idején a 90-et is meghaladja, akkor valóban meghökkenem. Magán a szokatlan élettörténeten is, de nem kevésbé a ritka és igazán impozáns nyitottságon, ahogy a jelen és a történelem kérdései iránt változatlanul érdeklődik, ahogy vette a fáradságot, hogy a tv-újságban kinyomtatott műsor alapján az adás előtt két nappal ismeretlenül felhívjon s lelkemre kösse, miről ne feledkezzek meg a beszélgetés során.

Nos, azért írok most, mert amit reám bízott, nem tudtam teljesíteni, s úgy érzem álláspontom ez úton történő közlésével feltétlenül tartozom Önnek. Ön arra kért, ne maradjon ki a műsorból, hogy az államosítással (amikor az említett papírkereskedés mellett felesége révén örökölt bérházukat is elvették) mennyire kifosztották Önöket és annyi más hasonló sorsú embert. Arra biztatott, feltétlenül hangozzék el, hogy azokhoz az évekhez mennyire hozzátartozott a rettegés a kite-

lepítéstől, bár szerencséjére végül nem került ilyen helyzetbe. Sőt, az egyetemet is befejezhette, és a Statisztikai Hivatalban, majd más szakmai területeken nyugodt munkafeltételek között dolgozhatott 70 éves koráig.

A „Tudósklub” beszélgetésében egy bizonyos ponton valóban elhangzott a kérdés: mikor is történt a fordulat, mikor is kezdődtek az „ötvenes évek”. Ezen a ponton a tervezés, beruházás egyre feszítettebb mértékének és katonai-honvédelmi irányultságának (az ötéves terv kiadásainak 35%-át emésztették fel e tételek) rövid felvázolásával igyekeztem illusztrálni, hogy a fordulat 1948-tól a gazdaságpolitikában nagyon világosan felismerhető. Sajnos, a műsor műfaji adottságaiból, a beszélgető partnerek nagyobb számából következően, a gondolati fonal hamarosan másfelé kanyarodott, és nem volt módom rátérni az államosítások kérdésére. A fordulat megragadása pedig itt legalább annyira lehetséges és szemléletes. Az államosítások első lépéseit már 1945 decemberében megtettük a szénbányák állami kezelésbe vételének törvénybe iktatásával. A parlamenti vitában akkor az érvek között az is elhangzott, hogy Angliában is éppen ekkor államosították a szénbányákat. 1946 őszén, majd 1947 őszén a négy legnagyobb nehézipari vállalatnak a jóvátétel idejére történő állami kezelésbe vétele, illetve a 10 legnagyobb bank államosítása következett. Az állami szektor már az ipar felét felölelte. S államosítottak Jugoszláviában, Csehszlovákiában, Lengyelországban, Franciaországban, Ausztriában és Olaszországban.

A nagy fordulat, a folyamat felgyorsítása ez esetben is 1948-tól figyelhető meg, amikor is a húsvéti államosítások minden száznál több alkalmazottat foglalkoztató vállalatot (illetve azok magyar kézben lévő részvényeit) állami tulajdonba vettek. Ez már az ipar több mint 80%-át jelentette, s a nagytőke, sőt a középipar lényegében teljes körű kisajátításával volt azonos. Lehet, hogy eddig a pontig, „a kisajátítók kisajátítása” Marx által felismert történelmi szükségszerűségének megvalósításáig (ami egyedül biztosíthat feloldást a termelés társadalmi jellege és a kisajátítás egyéni, tőkés formájának alapvető és kiáltó igazságtalansága ellen), amiből Ön is jól vizsgázott egyetemi tanulmányai során, elfogadja e folyamat történelmi jogosságát, sőt hadd fogalmazzam így, igazságtévő tartalmát. Egyébként éppen ezzel a lépéssel összefüggésben alakították át közös alma materunkat, jött létre az új, önálló Közgazdaságtudományi Egyetem, s indult meg a munkás és paraszt fiatalok beáramlása. Ez csak része volt annak a tömeges társadalmi felemelkedésnek, új értelmiség és új vezetőréteg formálásának, amely átalakította a magyar társadalmat. Az igazsághoz tartozik, hogy ez a folyamat az ötvenes években is továbbhaladt. A különböző „felfelé” irányuló társadalmi mozgások együttesen mintegy 300 000 embert, családtagokkal együtt a társadalom több mint egytizedét érintették. De többről is szó volt: az a kor, mely egyforma lódenkabátba öltöztetett egy országot, mesterségesen uniformizálta a köszöntést és a megszólítást („szabadság, elvtárs”), még ezzel a riasztóan torz, plakátszerűen rikító természetellenességgel sem

csak értékeket rombolt, nemcsak egyént akart megkülönböztethetetlenné téve belegyömöszölni a nyájszerűen elgondolt közösségbe, de barbár indulattal pusztította a kasztszerű, végletesen hierarchizált társadalmi különbségeket is. (Egy országban, ahol sokgenerációs hagyománya volt az egyoldalú tegezésnek, ahol megsértődtek a nagyságos, kegyelmes és méltóságos uram megszólítások esetleg összekevert és „rangon aluli” használatán, ahol idős ember is izzadó tenyerébe szorítva tartotta sapkáját, ha „úrral” beszélt, és kiszolgáltatottságát természetesnek tekintett megadással kezdett vetközni a parasztlány, ahogy azt a *Puszták népe* drámai erejű tudósításából is felidézhetjük.)

Ami az Ön egyéni sérelme, és ami az ötvenes évek gazdaságpolitikájának indokolatlan és súlyos károkat okozó szélsőségeként több mint vitatható, elmarasztalható, az, megítélésem szerint, ezt követően történt. Az 1949. decemberi újabb államosítások ugyanis már tíz munkásban jelölték meg az államosítandó „üzemek” létszámhatárát, sőt több ágazatban, mint például a nyomdák vagy a gyógyszertárak esetében, munkáslétszámtól függetlenül minden üzemet államosítottak. Ezzel a kisajátítás folyamata átcsapott a kisiparra, kiskereskedelemre, a kismagántulajdon szférájára is. Mi több, nem is állt meg az 1949. évi körben. A következő két évben minden újabb általános államosítási rendelet nélkül hömpölygött tovább a kistulajdon szélsőséges felszámolására irányuló nyomás. Az egy segéddel dolgozó városi borbély, az alkalmazott nélküli falusi szatócs

és kovács, a magánfuvaros mind-mind áldozatul esett e rendkívüli sietséggel végrehajtott tulajdonviszony-átalakítási akciónak. Mi több, a kis háztulajdon jelentős részét is államosították, a néhány lakásos családi házak nagy részét is. Ezeknek állami fenntartására, karbantartására nem volt mód, s a felesleges — később visszacsinált — radikalizmus az értékes házállomány 1960-ig tartó állandó hanyatlásának-csökkenésének egyik forrásává vált. A magyar kisipar, mely még a világháború éveiben is az ipari termelés egynegyedét állította elő és az ipari munkások 40%-át alkalmazta, egyik évről a másikra elsorvadt. (A kisipari munkások száma 1948 és 1950 decembere között 190 ezerről 30 ezerre zuhant, a budapesti magánkiskereskedőké 20 ezerről 1300-ra.) Az üzlethálózat töredékére zsugorodott, a szolgáltatások nagy része egyszerűen megszűnt, mert e hatalmas kistulajdonosi szolgáltatási szektor szerepét sem a gyengén fejlődő kisipari szövetkezetek, sem az állam a saját eszközeivel nem tudta átvállalni, illetve sok területen csak nehézkes adminisztratív-ellenőrző apparátussal működtethető, deficités vállalkozást építgetett ki.

A városi és falusi kiségzisztenciák száz- és százezreit számolták fel az ötvenes évek elején. S jól ismert, hogy ugyanez a folyamat — az erőszakolt, a parasztság elszegényítésével és súlyos zaklatásával kísért, 3—4 év alatt befejezni tervezett szövetkezetesítés és a tehetős parasztság elleni, ezt kísérő irtóhadjárat — mekkora károkat okozott a falun, hogyan vetette vissza a mezőgazdaságot, és zaklatta fel, készítette nagy tömegeiben menekülésre, a föld elhagyására is a paraszti tömegeket.

Mindez nemcsak hogy nem következett a marxizmus elveiből, de egyenesen ellentétes volt Marx és Engels kispolgári, paraszti kistulajdonra vonatkozó elgondolásaival, melyeket az új gazdasági politika és a toleráns-önkéntes szövetkezeti politika formájában a forradalom győzelme után Lenin is hangsúlyozott, követett.

Hogy miért tért rá a Rákosi-féle pártvezetés erre a szélsőséges vad politikára? Rossz reagálás volt ez a hidegháború ezekben az években eljegesedő nemzetközi viszonyaira, rossz „felkészülés” a néhány éven belül elkerülhetetlennek tartott háborúra, amelynek várt ki-robbanásáig *tabula rasát* akartak csinálni a szocialista termelési viszonyok, állami és szövetkezeti tulajdonformák teljes uralmának megteremtésével, feszített-gyors iparfejlesztéssel, s minden valós vagy vélt ellenség megsemmisítésével. A kulákság felszámolása, a volt vagyonos osztályok, a régi kormányzati-katonai elit tagjait, sőt nemegyszer kisegyzisztenciákat, családtagjaikkal együtt sújtó kényszerkitelepítése, minden ellenvélemény brutális megtörése, a kommunisták közötti ellenségkeresés kirakatperei, gyilkosságai, a volt szociáldemokraták nem kis részének üldözése, letartóztatása s koholt cionistaper előkészítése mind része volt e szövetségi politikát szétverő *terrornak*, amely — mint a tv-beszélgetésben említettem is — végül az ország lakosságának mintegy egynegyedét-egyharmadát sújtotta. Egyben szolgálai másolása is volt ez a sztálini politika olyan lépéseinek, melyek részben a konkrét oroszországi körülményekből következtek, a súlyosan elmaradott Oroszországból létrejött, elszigetelt, fenyegetett, pol-

gárháborút átélte, majd megtámadott Szovjetunió közegében születtek; részben a bizalmatlan, ellenségkereső, az „osztályharc állandó éleződését” hirdető sztálini politika a XX. kongresszuson már elítélt torzulásainak, törvénysértéseinek átültetéséből eredtek.

Ezeket szerettem volna elmondani. Ön annyira friss érdeklődéssel és nyitott szellemmel vizsgálja a jelent és az átélt történelmet, sérelmeiről is olyan emelkedett távlatból beszélt, hogy bizonyos vagyok benne, egyetért az elmondottak zömével, beleértve az államosítások legnagyobb részének új történelmi fejezetet nyitó, társadalmi felemelkedést és igazságot hordozó értékelésével, s azzal, hogy a fő folyamatokat hogyan szőtték át, emberek tömegeit hogyan nyomorították meg azok a torzulások, melyek annyira eluralkodtak az ötvenes évek elején. Ön telefonbeszélgetésünk végén azt mondta, szívesen beszélgetne minderről. Az új évben, amely, kíváncsi vagyok, változatlan jó egészségben találja, erre is, remélem, találunk majd alkalmat.

Üdvözli . . .

Kedves Barátom,

Hadd köszönjem meg december 15-i leveledet, amellyel nemcsak megtiszteltél, de, talán meglepően hangzik, örömet is okoztál. Én ugyanis napokig nagyon rossz hangulatban voltam azon bizonyos, az ötvenes évekről folytatott tv-beszélgetés után. Nem azért, ami elhangzott, hanem azért, ami kimaradt, azért, hogy az első fél

órát körülményes-ügyetlenkedő „bevezetéssel” vesztettük el stb. Így tehát leveled záró mondata — amelyben nyugtázod a beszélgetés „fontos, adatszerűen feltáró, az igazsághoz több lépéssel is közelebb vivő” elemeit — különösen jól esett.

De hadd térjek rá leveled lényegére, arra a bizonyos, általam említett írói lelkesedésre, amely az ötvenes években is ódák, versek stb. tömegében jelentkezett, s amelyre vonatkozóan azt írod: „Örülnék, ha az ódákból is jelentkező lelkesedést (lásd *Rákosi-* és *Sztálin-album*) datálnád a magad számára és őszinteségét tudományosabban is vizsgálnád.” Teljesen igazad van abban, hogy egyáltalán nem szabad az irodalom egészéről általánosítva beszélni. Mai irodalmunk Általad „el nem hanyagolható részének” nevezett egyik csoportja — melyhez Te is tartozol — valóban azt a rendkívül tisztességes és nyilván pokolian nehéz utat választotta, hogy — ismét a Te fordulatoddal — „lemond az írásról, nehogy diktált, megkövetelt szövegek kerüljenek a tollukra”. Egy másik csoporté, amelyik élen járt a csöpögősen hazug vagy öngerjesztő-önbecsapó, „fenyegetéssel vagy jutalommal gerjesztett” (?) lelkesedésben, valóban nyilván, részben — ahogy Te fogalmazod — „egyéni karrierérek fűtötte”, vagy félelem diktálta „lelkesedés” volt. Jól ismerjük ezek egy részének gusztustalan köpönyegforgatásait, Sztálin-díj kompenzálásait. Nem is érdemes róluk beszélni.

Az ötvenes évek lelkesedésének Általad joggal igényelt „tudományosabb vizsgálatához” nélkülözhetetlenül hozzátartozik e két író-költő csoport egyértelmű

megkülönböztetése és említése. De, változatlanul úgy vélem, hozzátartozik egy harmadik csoport létének regisztrálása is. (Az Általad említett s kommentált mondatom, amely a tv-beszélgetésben elhangzott, s egyes ma „nem konformistának” ismert költő akkori őszinte lelkesedését említette, csupán és kizárólag erre a harmadik csoportra vonatkozott!) E harmadik csoportba sorolható költők, írók ugyanis sem el nem hallgattak, sem félelem vagy karrier diktálta műlelkesedést nem csiholtak magukból (ahogy édesanyám szerette mondani, nem „csipkedték az arcukat, hogy piros legyen”), hanem változatlanul, őszintén lelkesedtek. Ez esetben is egészen konkrét példák lebegnek előttem. Saját korosztályom, sőt részben egyetemi évfolyamtársaim, egykori egyik-másik barátom példája. Nem lenne ildomos neveket írni, hiszen közülük például kettő (gyakorlatilag rájuk gondoltam, amikor azt a bizonyos mondatot mondtam) már hosszú ideje, úgyszólván egy emberöltő óta élesen nonkonformista, egyikük börtönt is vállalt. Egyikük — a Te szóhasználatoddal — népfi, másikuk az általam nem kedvelt kategorizálással urbánus. Akkor, személyes ismeretség révén és saját közlésük alapján is tudom, valóban őszintén — (nagyon fiatalon, tapasztalatlanul, naivan, bután?), de nem kevésbé személyes pozitív élmények, zsellérnyomorúságból, üldöztetésből érzett szabadulás, történelmi sodrás-, emelkedésemény, a bűnök és gyalázatok „történelmi melléktermékek”, átmeneti, elkerülhetetlen velejárónak tekintett, vagy a történelmi mérlegben kevésbé nyomósnak hitt vélekedésekből — valóban hittel lelkesedtek, s nem félelemből

és nem is karriervágyból írták meg Rákosi-verseiket. S az ilyenek sem voltak kevesen. Ez is hozzátartozik ezeknek a furcsa időknek tudományos krónikájához. Én a tv-beszélgetés során, egy közbevetett megjegyzéssel erről tettem említést, s nem volt módom e három csoport megkülönböztetésére, akár csak említésére sem. Nagyon köszönöm leveledet, amely a pontos distinkciók kifejtésére lehetőséget ad és segítséget is nyújt.

Szeretettel üdvözöl...

Tisztelt „Egy a milliók közül”,

Levelét, melyen nem volt fejadó, s melyet a fenti módon szignált, mikor láttam, hogy névtelen levél, nem is akartam elolvasni. Azután annál inkább csodálkoztam. Ön két sűrűn telegépelt oldalon elégedetlenségének adott hangot, azt vázolja, hogy mi maradt ki az ötvenes évek történetéből a tv-beszélgetés során. Az ön levelében nem volt gyalázkodás, sértegetés, többször is következetesen „elvtársnak” szólított. Szomorú, kellemtelen tényeket sorolt, melyek ugyan csakis és kizárólag torzulásokat, hibákat gyűjtöttek csokorba, de melyeket úgyszólván maradéktalanul valóságosnak, igaznak tartottam. De nem írta alá levelét, mert „nem kockáztathatja meg, hogy családjával együtt kinyírják”. Leginkább ez szomorított el. Hasonló tartalmú levél, sőt hasonlóan egyoldalú folyóiratcikk vagy felszólalás miatt már legalább két évtizede nem hiszem, hogy bárkinek is bán-

tódása esett ebben az országban. A félelmet és bizalmatlanságot azonban az ötvenes évek eleje óta még hordozzuk magunkban. A tv-műsor elején, arra keresve a választ, hogy vajon mi az oka a korszak iránt különlegesen megnövekedett érdeklődésnek, több más elhangzott mozzanatot én azzal egészítettem ki, hogy az idősebb és a fiatalabb generációt egyaránt foglalkoztatja, hogy vajon maradéktalanul meghaladtuk-e az ötvenes évek elejét, vagy hurcolunk-e magunkkal még belőle elemeket. Ez volt az a kérdés, melyet valamelyik telefonáló is feltett, mikor megkérdezte, hogy vajon mi a biztosíték arra, hogy nem térnek vissza azoknak az éveknek elítélt hibái, bűnei. Mi a válasz ezekre a kérdésekre?

A műsorban tárgyalt „ötvenes évekhez” nagyon sajátos a viszonyunk. Egyszerre határoljuk el magunkat tőle és vállaljuk a folytonosságot vele. Az Ön által felsorolt torzulások legnagyobb részét pártdokumentumok 1953 nyarán, 1956 decemberében vagy 1962-ben jóval előbb leírták, mint Ön a névtelen levelében. Az Ön által említett, börtönökben elszenvedett kínzásoknak az elmúlt negyedszázad politikai vezetői közül sokan (hogy csak a maiak közül példaként említsem, Kádár János vagy Aczél György is) szenvedő alanyai voltak. A negyedszázada folytatott politika megtagadta és elvetette az ötvenes évek elejének kíméletlen, az élő generációk érdekeit elgondolt hosszú távú céloknak alárendelő útját, és ami soha nem történt meg a magyar gazdaság és társadalom történetében, negyedszázad alatt megháromszorozta a lakosság reáljövedelmeit és a

fogyasztását. E negyedszázad politikája megtagadta és elvetette a mezőgazdaság megsarcolására alapozott iparosítást, és olyan forradalmat valósított meg a falun, amely egyszerre vitte a parasztságot kétszintes, gazdag lakóházakba, szövetkezetekbe, és tette mezőgazdaságunkat a világon második leggyorsabban fejlődő, az egy főre jutó termelésben a különböző fő termények esetében a világ első három helyén álló országok közé! Ez a negyedszázad a korábbi kötelező stíluskövetelménnyel, a kötelező „pozitív hőssel”, a kötelező lelkesedéssel szemben megszüntette a kulturális ízlésdiktátumot. Elhatárolta magát az „ötvenes évek” kényszerű bezártságától, szigorú utazási tilalmaitól, és megnyitotta a határokat a ki- és beutazók előtt. A különböző nemzetközi szervezetek vizsgálatait ezt az országot ezekben az években azon kevesek között találta, ahol politikai vagy vallási meggyőződése miatt nem üldöztek embereket, s nincsenek politikai okból letartóztatott művészek.

Nem folytatom tovább, hogy milyen *tettekben* (és nemcsak szavakban!) határolta és határolja el magát kormányzatunk az „ötvenes évektől”. De vállalja a folytonosságot is. És ez azokra a jelenségekre vonatkozik, melyeket Ön nem említett levelében. Vállalta a folytonosságot az iparosítás folytatásában, ami nélkülözhetetlen az elmaradásból való kiemelkedéshez. Igaz, hangsúlyozva, hogy a hibákból tanulva másként kell az ipart fejleszteni, mint ahogy az első öt éves terv azt meghirdette és megvalósítani igyekezett. Vállalta a folytonosságot a mezőgazdaság kollektivizálásának

(akkor nagyon nem népszerű) folytatásában és megvalósításában. Ez esetben is más módon, más eszközökkel és formákban, nem a parasztság rovására, nem a mezőgazdaság kárára, hanem éppen példátlan felvirágoztatásával. Vállalta a folytonosságot az iskolázási forradalom és az új népi értelmiség és vezetőréteg kialakításának nagy társadalmi átalakításával, de már nem szűkkeblű ellenségkereső és ellenségteremtő kirekesztéssel, hanem megszüntetve a származás szerinti kategorizálást az egyetemi felvételeknél, utat nyitva minden tehetség előtt, s töprengve, jól-rosszul keresve a „hátrányos helyzetben” lévő társadalmi rétegek gyermekeinek segítését.

Eddig viszonylag könnyű a hangsúlyozott elhatárolás és a vállalt folytonosságok példászerű felsorakoztatása. Csakhogy hamis és egyoldalú lenne a kép, ha nem tenném hozzá, hogy folytonosságok nemcsak az iparosítás, a szövetkezeti út, az iskolázás pozitív folyamataiban érvényesültek. Voltak-vannak kedvezőtlen folytonosságok is. Nem tudtunk például megszabadulni bizonyos kedvezőtlen iparfejlesztési utaktól, a technikát, minőséget háttérbe szorító, az egyoldalú, nagy anyag- és energiaigényű, mennyiségi fejlesztést ösztönző, a jó vállalatokat visszafogó, a deficitet termelőket dotációkkal fenntartó pazarló gazdálkodástól. A gazdasági reformok ma már harmadik hullámával igyekeztünk-igyekszünk megtagadni *ezt* a folytonosságot. Nem kevés eredményt értünk el ebben, különösen 1968 után. A reformnak természetesen csak egyik forrása a korrekció igénye, másik, s egyre fontosabb indoka a

viszonyok változásához való igazodás követelménye. Éppen ezért is rengeteg még a tennivalónk, amit az 1985-re előkészített újabb intézkedések is hivatottak pótolni. Hordozunk kedvezőtlen folytonosságokat intézményrendszereinkben, politikai működési mechanizmusainkban, a helyi, lakóhelyi közösségek, vállalatok, intézmények, iskolák demokratizmusának elégtelenségében, a döntések formálásában való részvétel hiányaiban. A mindent egyetlen „bölcshöz” útmutatására, vagy központi igazgatási intézmények döntésére alapozó centralizációt negyedszázad intézkedései, törvényei, gyakorlata és szokásjoga ugyan jócskán átformálta, de a tennivalók sokaságát érezzük és útjait keressük. Előrehaladásunk gyorsabb is lehetne.

Ennek az országnak együttes cselekvése, az érvényesülő politika realitásérzéke, az előrehaladásunk elégtelenségein való elégedetlenség nyílt hangsúlyozása, s a rossz folytonosságok képviselői elleni nyílt politikai fellépés és vita (amiből annyi volt az elmúlt negyedszázadban), továbbá és mindenekelőtt a szükséges átalakítások intézményesített rendszere, melyeket a gazdasági, oktatási, politikai reformfolyamatok hordoztak, és kell hogy tovább hordozzanak, teremtett eddig is és teremthet a jövőben is biztosítékokat a torzulások ellen. Tudjuk a történelemből, hogy abszolút biztosítékok nincsenek. Nem voltak a parlamentáris polgári demokráciákban, hiszen a világ egyik legdemokratikusabb alkotmányát, a weimarit egyik napról a másikra tették semmivé 1933-ban. A demokratikus választásokon győztes, törvényes szocialista, demokrata kormányt tíz

évvel ezelőtt véres katonai puccsal megdöntték Chilében.

A szocializmus nemzetközi történetében is sorolhatóak a kedvezőtlen-váratlan fordulatok: a húszas évek mély demokratizmusa után a Sztálin „személyi kultuszának” nevezett fordulat a harmincas évek Szovjetuniójában; a mi, és több más szocialista ország „ötvenes éveit”, a hatalmas és történelmi horderejű kínai forradalmat megtörő „kulturális forradalom”, vagy a Pol-Pot-féle kambodzsai rémségek.

Abszolút biztosíték tehát nincs. A biztosítékot csakis mi, együttesen, egy nép összefogása, jóra törése, nyílt kiállása és minden rossz elleni fellépése, frontnyitása, áldozatvállalása harcolhatja ki, ha erre nehéz helyzetben is vállalkozunk. A névtelen levél ezért is rossz reflex, rossz példa, rossz megoldás.

Remélem egyben-másban talán egyetért válaszzal.

Üdvözlettel . . .

Felzárkózás vagy lemaradás?

Az 1983-as évvel olyan tízéves szakasz zárult le, melyben negyedszázados folyamatok törtek meg. E tízéves szakasz a véres chilei puccsal, egy újabb közéleti háborúval, az olajárak irracionális elszabadulásával kezdődött. Bár nem előzmények nélkül, de ez időtől a világgazdaság és a világpolitika ölelkező folyamatai gyorsuló ütemben vezettek kedvezőtlenül egymásra torlódó következményekre. A világméretű infláció a második olajárrobbanás révén fokozódott. Világhatalmak éltek át két számjegyű pénzromlást, s nem egy országban három számjegyű infláció tombolt. Amire a világ gazdaságtörténetében eddig még nem volt példa: az infláció a legfejlettebb országokban gazdasági stagnálással (stagfláció) kapcsolódott össze. A világtörténelem legnagyobb konjunktúrája ért véget. A leggazdagabb országokban minden tizedik ember elveszítette állását. Japánban és az Egyesült Államokban 15—18 százalékos reálbércsökkenés következett be, s olajtermelő „nagyhatalmak” jutottak csődbe Nigériától Mexikóig. A szocialista gazdaságok addig gyors növekedése is erősen lefékeződött. Néhányan fizetésképtelenné váltak, s fontos cikkekre vezettek be adagolást.

Az utóbbi tíz évben a helyi háborúk, a sorozatos konfliktusok szakítópróbáján szemünk előtt vásik el a „détente”, a nehezen megalkotott enyhülés. Véres és vértelen hatalomátvételek, inváziók, „természetessé” vált kivételes állapotok követték egymást. Olvastuk és féltük a híreket. Chiléről, Iránról és Grenadáról, Afganisztánról és Lengyelországról, rakétatelepítésekről és tárgyalások megszakadásáról. Ami az egymásra torlódó eseményeket különösen veszélyessé sűrítette, az a gazdasági és politikai horizont egyidejű, fokozódó elborulása, a különböző kedvezőtlen folyamatok összetalálkozása, ami fél évszázaddal ezelőtt átélt veszélyérzeteket ébreszt.

A rosszra fordult „jó”

A félelmetes körkép hátterén saját múlt évtizedünk békében telt el. Többet vásároltunk, szállodák sorával gazdagodtunk, hidakat korszerűsítettünk. Közben azonban nálunk is hatalmas és kedvezőtlen változások játszódtak le, mindenekelett azok, amelyek kívülről szakadtak ránk. A fűtő- és nyersanyagok, a fejlett technika világpiacon áremelkedése ráfizetésessé tette külkereskedelmünket. Eleinte mintha nem érzékeltük volna e változásokat. Abban az évben — 1974-ben —, amikor külkereskedelmi ráfizetésünk először volt igazán nagy mérvű, 15 százalékos általános munkásbéremelésre került sor. Változatlanul tartottuk a gyors, évi öt-hat százalékos növekedést, s ennek megfelelően emelkedett

a beruházás és a behozatal, ami évről évre meghaladta az exportot. A vállalatok és a lakosság a mind drágábban vásárolt olajat és árukat azonban jóval olcsóbban kapta meg: *az állam ismét mind több dotációt épített az árakba, védőfalat húzva a hazai gazdaság és a külvilág gazdasága közé.* Az árak ismét mind jobban elszakadtak az értékviszonyoktól. A vállalatokat semmi sem zökken-tette ki kényelmes megszokottságukból.

A *sok látszólagos jó* azonban a béremeléstől a gyors növekedés fenntartásáig és a világgpiaci infláció határa-inkon történő feltartásáig, *valóságos rosszra* fordult. Az új helyzetben a megszokott régi úton jártunk tovább. (Nem nagy vigasz, de tény, hogy a világ legtöbb országa hasonlóan reagált.) Csakhogy a gyors növekedéshez szükséges importemelkedés — a 20 százalékos csere-arányromlás következtében, mivel ugyanazon cikkekből igyekeztek többet exportálni, melyeknek árai, technikai-minőségi vagy keresleti okokból jóval kevésbé emelkedtek, mint behozatali áraink — egyre nagyobb külkereskedelmi ráfizetést halmozott egymásra. E ráfizetést és a növekvő belföldi fogyasztást azonban finanszírozni lehetett, mivel bőséggel hiteleztek nekünk. A hetvenes évek elején még többletet mutató fizetési mérlegünk viszont mind passzívabbá vált, és tartozásaink fölgyülemlettek.

A veszteségek a zord világgazdasági közegben, a váltóállítás késedelmei mellett hatalmasra duzzadtak. Tíz év alatt nagyjából *egy év során megtermelhető nemzeti jövedelem értéke veszett el.* Figyelembe véve az utóbbi negyven év hatalmas nemzetijövedelem-növe-

kedését, ez az egy év az 1930-as évek második felének fél évtizednyi nemzeti jövedelmével, vagyis a második világháborúban bekövetkezett rettentő háborús pusztítás veszteségeivel volt nagyjából egyenértékű. Nem zuhantak a Dunába hídjaink, nem semmisült meg a vasúthálózat és az állatállomány fele, egyszerűen nem meglevő nemzeti vagyonunk csonkult, de akkora értéktől estünk el, mint amennyit a felidézett háborús szörnyűségek elpusztítottak.

Az elhalasztott lehetőség

A világgazdaságból reánk zúdult, hatalmas és részben elkerülhetetlen veszteségeket áthidaló hitelek pajzsként is szolgálhattak volna, ha védelmük alatt átrendezzük sorainkat, visszaszorítjuk, ami az új árviszonyok között ráfizetésessé vált, és kiépítjük, ami előnyös. Ez az igazodás azonban csak ólomlábakon cammogott előre. Az alkalmazkodást szolgáló mechanizmusokat ugyanis, melyeknek kiépítése 1966—1968-ban megindult, éppen 1972—1973-tól gyengítette, hatástalanította a szocializmus elveinek féltése jegyében fellépő kritika. Az 1974-es béremelés például a jövedelmek bekövetkezett differenciálódásának ellensúlyozását célozta. Ugyanezen egyenlőségelv teremtett egyenlő életlehetőséget hasznot hajtó és ráfizetéses gyárnak, nagyobb nyereségelvönással büntetve a jót, és állami dotációval fenntartva a rosszat. A piactól a tervezést féltve oly szorosra és egyedire fogták a szabályozási gyeplőt, hogy

az már a kötelező tervutasításokra kezdett emlékeztetni, főként a külön kezelt félszáz legnagyobb vállalat esetében. Mintha a balatoni lángossütő, a szövetkezeti ipari melléküzem a szocializmust veszélyeztette volna, egyesek a tulajdonviszonyok fejlesztését, a szövetkezetek össznépi tulajdonná emelését, a magántevékenység visszaszorítását tartották fő feladatnak, s a reform kispolgári magatartásokat felélesztő hatásai ellen indítottak frontális támadást.

A szocializmus ilyen „védelme” azonban újból megmerevítette gazdaságunk működését, elerőtlenítette a vállalatok alkalmazkodási reflexeit, s fenntartotta a régi szerkezetek közötti növekedési-beruházási orientációt, vagyis az alkalmazkodási ösztönzés hiányát. Akik tehát úgy érveltek, hogy az 1968-as gazdasági reform az új világgazdasági kényszerközegben elveszítette létjogát, és a közvetlen központi igazgatás módszereihez kell visszanyúlni, azok éppen a lényegét tévesztették szem elől: a kényszerközegben a gyors lavírozás és változtatás képessége vált különlegesen fontossá. *Nem a reformból, hanem annak megtorpanásából, az átalakulás-alkalmazkodás elmaradásából halmozódtak fel a gazdaság súlyosbodó gondjai.*

A jóra fordító „rossz”

1979-re megérlelődtek a felismerések. Nem gyorsan múló, ciklikus tőkés válság mellettünk elhőmpölygő hullámairól van csupán szó, hanem tartós, a szocialista

gazdaságokat is erőteljesen befolyásoló új világgazdasági közegről. Ha ehhez nem alkalmazkodunk, harmadszázados, áldozatos munkával elért előretörésünk eredményeit rombolnánk le, s esnénk vissza korábbi elmaradottságunkba.

Az igazodás egyszerre kívánt rövid távra szóló kemény kényszerintézkedéseket és hosszú távú új stratégiát, s a megvalósítását szolgáló eszköztárat. A gazdaság súlyos gondjai ez időtől hirtelen érezhetővé váltak. A korábbi — eladósodásra vezető — gyors növekedést erőteljesen lefékeztük. A beruházásokat is szigorúan vissza kellett nyesni (a nemzeti jövedelem 20—25 százalékáról mintegy 10 százalékára). Így vált lehetővé az export előtt nyargaló behozatal leszorítása, s a halmozódó ráfizetések után a kivitel és behozatal egyensúlyba hozása. E megtorpanással együtt a reáljövedelmek — 1973 után már kölcsönökből finanszírozott — növekedése is leállt, s megindult az értékviszonyok tükröződésére, az ösztönzésre és igazodásra sarkallni már képtelen árrendszer megtisztítása a valóságot elfedő dotációktól. Az árak ez időtől a valós költségek növekedését közelítve gyorsabban emelkedtek. A szükséges, több munkáfordítás érdekében a kiegészítő tevékenységek előtt vált szabaddá az út. A csökkent állami beruházási lehetőségek közepette magánforrásokat mozgósítottunk a szolgáltatások javítására a vendéglátóipartól a személyfuvarozásig, az üzlethálózat fejlesztésétől a javítótevékenységig.

Ez megnövelte a jövedelemkülönbségeket aszerint, hogy ki tud vagy akar többletmunkát vállalni a kiegészítő

szító tevékenységekben, kinek nyújt ehhez nagyobb lehetőséget szakmája, lakóhelye, egyéni képessége, vállalkozói ügyessége.

Az új jövedelemszóródás elkerülhetetlen igazságtalanságokat is hordoz. Lelassult növekedés, inflációtól nyirbált életszint, felburjánzó magántevékenység és igazságtalanságokat is hordozó jövedelemdifferenciálódás. Mi jóra vezethet mindez?

Paradox módon — ellentétben a hetvenes évek közepének helyzetével — mégis az az igazság, hogy a nyolcvanas évek elejének hátrányos megszorításai, korlátozásai teremtik meg azt a gazdasági egyensúlyt, mely megóvhat a körülöttünk nem egy helyen tapasztalt súlyos összeomlásoktól, visszaesésektől. A kellemetlen, érezhető „rossz” tehát az a keserű gyógyszer, amelyet a felépülés végett le kell nyelnünk.

A visszafogás természetesen önmagában nem elég. A korlátozásokból még nem lesz új fellendülés, sőt annak tartós fenntartása veszélyes. *Egyensúlyteremtő megszorítások nélkül mégis lehetetlen lenne az új neki-lendülés.* Hogy mit sikerül elérni, hogy a korlátozások „rossz” valóban jóra fordítható-e, az a politikától és a társadalmi cselekvésektől függ.

Első számú nemzeti ügy

A tét nagy. A helyosztó időkben országok lendülnek mozgásba a nemzetek országútján — előretörhetnek és leszakadhatnak. Ez jó néhányszor megtörtént már. Portugália például az ipari forradalom vízváltójánál

maradt végzetesen le: a XIX. század folyamán Európa három leggazdagabb országa közül a három legszegényebb közé csúszott. Az igazodni ugyancsak képtelen Törökország nagy birodalomból elmaradott országgá vált. Jól ismertek nemzeti történelmünk nagy felzárkózási és elmaradási szakaszai is. Az István és Mátyás király közötti évszázadok felfelé ívelése és a XVI—XVII. század drámája, a XIX., majd a XX. század közepi megújuló nagy nekifeszüléseink tanúsíthatják, hogy *nem egyszerűen a nagyobb darab kenyérről van szó, hanem napjaink legfőbb nemzeti ügyéről, lépéstartásról vagy elmaradásról, nemzeti történelmünk következő szakaszának meghatározásáról.*

Tudjuk-e folytatni felzárkózó menetünket: mely az elmúlt harmadévszázadban — egy főre jutó nemzeti jövedelemben számítva — az európai átlag háromnegyede alól az átlag szintjére sorakoztatott fel bennünket; mely a termelés szerkezetétől — fogyasztásunk megháromszorozódásán át — mindennapi életünk, műveltségi szintünk gyökeres átformálásával járt? Vagy megtorpanásunk után nem járhatjuk ezt az utat? A világ gazdaság és világpolitika hullámverését nem mi szabályozzuk. Ami a politikától és a társadalmi cselekvéstől függ, az — a hasonlatnál maradva — mégsem kevesebb, mint hogy országunk hajóját oldalt vagy orral fordítjuk a hullámoknak; ügyetlenkedő kormányos és tétlen legénység hagyja-e rémüldözve, hogy átcsapjanak rajtunk a hullámok — vagy e hullámok hátán, tudásunkat és erőnket minden poszton megfeszítve, haladni tudunk a kívánt irányba.

A helytálláshoz, első számú nemzeti feladatunk ellátásához úgy kell átalakítanunk gazdaságunkat, hogy az megfeleljen a világban lejátszódó technikai-ipari átalakulásnak. A Központi Bizottságnak a hosszú távú külgazdasági és termelés szerkezet-átalakítási stratégiáról hozott döntése fél évtizede a politika szintjére emelte a közgazdasági felismerést: *az import pótlására alapozott iparosítás helyett szelektív, exportorientált fejlesztésre van szükségünk.* Miközben mindazon területeken, ahol feltételeink megfelelőek, saját termelésünkből látjuk el magunkat, egész gazdaságunk leggyorsabban előretörő, húzó ágazatai a világpiacon helytállni képes, korszerű exportágazatok lehetnek csupán. (Mint a jó eredményeket elérő hasonló méretű országokban általában.) Ez kevés, jól megválasztott gyártási területen, világpiaci hatékonysággal és technikai szinten valósítható csak meg, s nincs előre kiállítható recept, hogy holnap vagy öt év múlva mi lesz a legkedvezőbb. Csak a várható *irányok* kitapinthatóak és megtervezhetőek: a megvalósításra a gyorsan reagáló, átállásra alkalmas és abban érdekelt vállalat képes. Ezért nem egyszerűen jó központi célokra van csak szükség.

Mindezt megtanulhattuk, hiszen az előzőekben vázolt politika sok elemét okos irányelvek már évtizedekkel ezelőtt is megfogalmazták. Megvalósításukhoz azonban hiányzott az automatikusan, intézményesen, ösztönzésekkel keresztül működő eszközrendszer. *Ezt csakis történelmi horderejű gazdasági reformunk következetes vállalása és folytatása garantálhatja.* A vállalatoknak valóban saját lábukra kell állniuk, vezetőiket maguk

választva meg, valóban érdekelten a minél jobb eredményben (amit nem vonnak el tőlük), sőt azt is lehetővé téve, hogy magukhoz vonzhassanak munkaerőt és eszközöket a piacon helytállni képtelen vállalatokból. Nem célom a kiformált továbbhaladási reformtervek felvázolása. Inkább arra utalok, hogy gyakorlati megvalósításuk a jelenlegi nehéz gazdasági közegben annál is nélkülözhetetlenebb, mert a lecsökkent beruházásokkal csak akkor tudunk a technikai-termelési áttöréseken munkálkodni, ha azokat nem szétforgácsoltan, hanem ott használjuk fel, ahol azt a legjobb eredménnyel tudják kamatoztatni. Ezt nem lehet központilag kijelölni, ezt a működés mechanizmusának kell megteremnie.

Vállalnunk kell tehát a szocializmus viszonyai között természetes és elkerülhetetlen *piaci viszonyok működtetését*, annak valós kategóriáival, az árral, nyereséggel s az ezekkel összefüggő differenciált jövedelmekkel.

Reform és szocialista tudatzavar

Ha mindez jól szolgálja is nemzeti gazdaságunkat, vajon nem kerülünk-e szembe szocialista elveinkkel, céljainkkal? A piaci működés kategóriái kétségkívül egyenlőségelveket sértenek. A nagyobb kiugrást visszahúzó, de az elmaradónak is biztonságot nyújtó egyenlősítés megszüntetése lassan két generáció megszokásait sérti. Milyen határig fogadható el a jövedelemszóródás növekedése? A kistulajdon vagy egyéni

kiegészítő tevékenység nem rombolja-e a szocialista tulajdonviszonyokat, nem termeli-e újra a kapitalizmust? S a piaci működés vajon nem a szocialista erkölcs és tudat fejlődése ellen ható erőket mozgósít? Merre vezethet ez?

De hadd kérdezzek először vissza: vajon a piac, az árak, a nyereség, a jövedelemdifferenciálódás mesterséges kikapcsolása — amit már kipróbáltunk — szocialista elveket és erkölcsöket erősített? Egyáltalán nem. Az abból eredő piaci érdektelenség, illetve túlfutott növekedési, beruházási ösztönzés és a hiánygazdaság összefüggése közismert. A hiányból fakadó korrupció, a kapcsolatrendszerre épülő ügyintézés, a vásárlói kiszolgáltatottság és a bürokratikus hivatali hatalommá bokrosodó szolgáltatói pozíció, az utasításos gazdaság „utasításos” emberi viszonylatait, a népgazdasági érdeket sértő pazarló anyagfelhasználást és az eladhatatlanul rossz minőség árán elért „tervteljesítést” termelte ki. Ez alapvető szocialista és emberi normákat sértett.

De ütközik-e a reform szocialista eszméinkkel és céljainkkal? A konfliktus ez esetben is nyilvánvaló, s vannak érzékelhető, nem kívánt mellékhatások. (Néha a legjobb gyógyszer káros mellékhatásai ellen külön gyógyszert is kell szedni.) Mégis, a reform eddigi menete és még inkább a következetesebb érvényesítése nem annyira a szocializmus elveivel és céljaival kerül összeütközésbe, mint inkább kialakult szocializmusképpünkkel, a szocializmusról vallott korábbi elgondolásainkkal, hiteinkkel, képzetekkel, jelszavá rögződött értékelveinkkel.

Szocializmusképünk és a valóság

Az értékelvek ütközése az egyenlősítés vagy egyenlőtlenségek dilemmájában, valamint a kistulajdon, illetve egyéni tevékenység („háztáji szocializmus”) vagy egyetemes közösségi tulajdon konfliktusában csomósodik. Ezekben az ütközésekben azonban nem annyira a reformfolyamat a ludas, mint inkább az, hogy *szocializmusképünk nem eléggé követte a valóság változását.*

Vajon reálisak-e a szocializmushoz vezető átmenet jelenével szembeni egyenlősítő igényeink? Annyiban igen, hogy már utunk elején is eltűntek a legkirívóbb társadalmi-vagyonilag egyenlőtlenségek, s nagyobb egyenlősítés ment végbe, mint amit az „egyenlőséget és testvériséget” hirdető polgári társadalom legjobb válfajai valaha is megközelíthettek.

A szocializmushoz vezető hosszú (és nem a korábban naiv-utópisztikus egy-két évtizedes mércével elképzelt) átmenet idején, ráadásul elmaradottságból elinduló országokban, a jövedelemnivevelláló egyenlősítés nemcsak visszahúzó, gyarapodást gátló, de a szocializmus alapvető elveivel és céljaival ellentétes politika. Marx és Engels a legfejlettebb országok egyszerre megvalósított forradalmaitól várták a szocializmust, s rámutattak, hogy szegényesebb viszonyok közötti egyenlősítés nem vezethet el hozzá: a szocializmus — érveltek a *Német ideológia* című műükben — csak a termelőerők magas fejlettségén bontakozhat ki, „mert nélküle csak a nélkülözést tennénk általánossá, tehát az ínséggel

szükségképpen ismét megkezdődnek a harc a szükségért, s ismét előállna az egész régi szemét”.

Ennek változatlan érvényét fogalmazta meg az új körülmények között Lenin, amikor az elmaradott országban győztes proletárforradalom után a kapitalizmus legyőzésének feltételét a magasabb termelékenység elérésében határozta meg. *A szocializmus elvei és eszméi szerint tehát nem akkor cselekszünk, amikor a szegényes egyenlősítés útját járjuk, hanem akkor, amikor a termelőerők magas fejlettségének kialakulását, elmaradásunk elhárítását, újabb nekilendülésünk feltételeinek kialakítását szorgalmazzuk.*

Ide kapcsolom a másik vitakérdést: a kistulajdonnak a mainál nagyobb szerepe, a magántevékenységek a mostanit meghaladó köre ellentétes-e a szocializmus-sal? A kérdésföltevés abból is adódik, hogy szocializmusképünk részben az eddigi gyakorlatunk általánosításából is formálódott. Nemcsak a nagybirtok, a nagyipar és a nagybankok kisajátításából, hanem a kisipar, kistulajdon, sőt a családi házak és szolgáltatói magántevékenységek szélsőséges felszámolásából is. Marx és Engels pedig soha nem tekintették ezt a szocialista átalakulás követelményének. *A Kommunista Kiáltvány* megírásakor a kapitalizmus fejlődéstendenciáit előrevetítve a koncentráció olyan előrehaladását feltételezték, mely a kistulajdont felemészti. A tőkés fejlődés későbbi folyamataiban azonban a kistulajdon nemcsak tartósabbnak bizonyult, de a szolgáltatási szektorokban újra is termelődött. Engels, mintegy fél évszázaddal a *Kiáltvány* megírása után korrigálta is álláspont-

ját: a kistulajdon hosszú ideig tartó tolerálásáról, majd (felszámolásával szemben) önkéntes, fokozatos szövetkezeti átalakításáról beszélt.

Különösen aktuális ez ott, ahol az elmaradottság következtében a kistulajdon igen széles körű volt. Ennek elsietett, erőltetett felszámolása, főként a szolgáltatások területén, máig érezhető vákuumot hagyott maga után, s ezt az állam a maga eszközeivel még hosszú ideig nem töltheti be. Az elmaradottabb kistulajdonosi közegekből induló szocialista átalakulás természetes velejárójának tekinthetjük tehát az egyéni-szövetkezeti kistevékenység formáinak hosszabb fennmaradását. Ennek gyakorlati elismerése nem a kapitalizmusnak nyit út, hanem a társadalom és gazdaság jobb működésének, s e talajon a szocializmus irányába történő fokozatos előnyomulásnak.

Szocializmusképünk tehát maga is alapos elemző felülvizsgálatot igényel. Elvont elvek és erkölcsi normák nem állíthatók szembe a valósággal. Csakis fordítva, a valóság igényeiből és feltételeiből építhetjük reálisan a szocialista jövőt. Marx és Engels elégszer nem ismételtető szavai: „A kommunizmus szemünkben nem *állapot*, amelyet létre kell hozni, nem *eszmény*, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos *mozgalmat* nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti. E mozgalom feltételei a ma fennálló előfeltételből adódnak.”

A felzárkózás esélyei

Baló György: Hanák Gábor 1984 augusztusában készített Önnel egy beszélgetést, amelyet a Magyar Televízió nézői majdnem egy évvel később láthattak. Ezt a beszélgetést közli a Kortárs 1985. novemberi száma, ezért én engedelmével ott szeretném kezdeni, ahol az a beszélgetés abbamaradt, hiszen az végül is 1984 közepéig kísérte figyelemmel az Ön életét és pályafutását.

Szóval: igazán nem tudom, hogy lehet-e egy beszélgetést így kezdeni, de megpróbálom. Tavasszal két élményem volt Önnel kapcsolatban. Az egyik: Metszettek címmel szerkesztettem a televízióban három élő vitaműsort a Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusa előtt. Az első témája a gazdaság volt, a másodiké a társadalom, társadalompolitika, a harmadiké pedig a tudomány, oktatás, kultúra, művészet Magyarországon. Napokig töprengtünk, kit hívjunk meg az egyes műsorokba, kit igyekezzünk megnyerni közreműködőnek, és az Ön nevével arra döbrentünk rá, hogy igazából mind a három műsorban helye lenne. Végül is a harmadik adásban volt vendégünk. A másik élmény:

szus záróülését. Elég messze volt tőlem az elnökség, de tisztán láttam, hogy hét sorban ülnek. Ön a negyedik, tehát a középső sorban ült. És azt vettem észre, hogy miközben az elnökségben minden hely foglalt, Ön mellett, a negyedik sor kellős közepén jobbra is üres egy szék, balra is üres egy szék. Az arcát láttam, messziről, de az arckifejezését nem tudtam pontosan megítélni. Azon kezdtem el ott, akkor gondolkozni, hogy Ön egyedül van-e, vagy hogy ezt a helyzetet, amit én onnan föntről egy kicsit meghökkenve vagy megdöbbenve láttam... szóval, hogy ezt ostobaság-e vagy rosszindulat-e szimbólumnak fölfogni? Ez a kérdés. Vagy megjegyzés? Nem is tudom...

Berend T. Iván: Ami a televíziót illeti, örülök, hogy egy mai kérdésekkel foglalkozó sorozat több témájánál is felmerülhetett a nevem. Ez talán annak tulajdonítható, hogy szakmai munkámban egyre tudatosabban töreksem rá, hogy a gazdasági, társadalmi jelenségeket a maguk összetettségében, átfogóan vizsgáljam. Az a — közhelynek számító — felismerés vezet ugyanis, hogy tulajdonképpen absztrakció, ha az önmagában vett gazdaságról, illetve társadalomról vagy politikáról beszélünk, hiszen ezek a legszorosabban összekapcsolódó jelenségek. Nincs gazdasági folyamat társadalmi, kulturális, politikai közeg nélkül, és fordítva. Az emberi agy és a tudomány vizsgálati lehetőségeinek korlátai miatt azonban mindebből egy-egy részletet lehet csak vizsgálni, átfogni, és még akkor is az összefüggések sok tucatja kívánna további elemzést. De az életben a

különböző valóságszeletkéek nem különülnek el. Hihetetlen jelentősége van természetesen annak, hogy a külön szeleteket vizsgáljuk, de annak is, hogy megpróbáljuk az egészet is megragadni. Az utóbbi évtizedben valahogy errefelé vezetett az én szakmai utam. A tudományos tevékenység érthetően elsősorban a specializáció útján jár — miközben állandóan igényli az integráló szemléletet is —, a kutatások ösztönzése, a minősítési rendszer, a tudományos sikerek elérhetősége is leginkább a szűk területen végzett, „mélyfúrás” jellegű kutatásnak kedvez. Így viszonylag ritka az a kutató, aki az integráció felé törekszik. Talán ennek a törekvésnek a méltánylását láthatom abban a megjegyzésben, amellyel kezdte. A másik megjegyzésre már nehezebb válaszolni. A felvillantott helyzet nyilván véletlen volt, hiszen mellettem is ültek a kongresszusi elnökségben, legfeljebb éppen azokban a percekben kimehettek valahova.

— *Ezek szerint Ön nem is emlékszik rá...*

— Nem, nem, egyáltalán nem emlékszem, hogy egyedül ültem volna. De nyilván nem is erre irányul a kérdés. Azt hiszem, hogy abban inkább egy mai értelmiségi — vagy örök emberi — probléma megfogalmazásáról van szó. Az ember ugyanis arra törekszik, ha értelmiségi területeken dolgozik — bár ez általános, alapvető emberi igény minden területen —, hogy saját maga maradjon, hogy egyfajta szuverenitása legyen, hogy elképzeléseit, törekvéseit függetlenül kifejezhesse, hogy ebben minél kevesebb kompromisszum-

ra kényszerüljön, hogy minél kevesebb megfontolás gátolja, akadályozza a felismerések útját és kifejezésre juttatását. Ugyanakkor egy másik alapvetően emberi — és ezen belül értelmiségi — vágy és tulajdonság, hogy nem pusztán az igazság felismerésére és megfogalmazására törekszünk, hanem ezzel valamit el is akarunk érni, tehát egyfajta gyakorlati — esetemben gazdasági, társadalmi — hasznosságra vágyunk. Azt hiszem, nincs jobb érzés, mint amikor az embernek ilyen „hasznossági tudata” van. De ez persze sokféleképpen jelentkezhet: például úgy, hogy ha kutatómunkát végez, s publikálja felismerését, és ez, mondjuk megjelenik az iskolai tankönyvekben, és generációk kezdik tananyagként tanulni. Hasonló lehet egy új gyógyszer előállítás vagy egy gazdaságpolitikai felismerés gyakorlati megvalósítása. Aki ebben közreműködött, az ott érzi a maga kis tégláját, amivel hozzá tudott járulni egy épülethez, és ez különlegesen jó érzés.

Gyerekkoromban hosszan el tudtam például álldogálni az aszfaltozók mellett, és erre a munkára vágytam, mert rendkívül tetszett, hogy a szemem láttára növekszik a fényes új útfelület. Az építkezések előtt is megálltam az iskola felé menet. Mindig tudtam, merre épülnek házak, és mindig arra mentem. Ma ennyit nőtt az épület... Szóval, ez nagy érzés az ember életében.

De a két törekvés, amelyről beszéltem, tehát az, hogy saját magam akarok maradni, gátak, kompromisszumok, korlátok nélkül kimondani, amit igaznak gondolok; illetve az, hogy gyakorlati hatásra törekszem: ez a kettő néha éles ellentmondásba kerülhet egymással. És hát az

az igazi politikai vagy diplomáciai művészet — s ennek nincs köze a szakmához, ez inkább alkati dolog, vagy van ilyen adottság valakiben, vagy nincs —, ha e két törekvést valaki jól tudja harmonizálni, szóval úgy tud megmaradni saját maga, úgy tudja megfogalmazni saját igazságait, hogy az a gyakorlati hasznosítás szempontjából mégis elfogadható legyen. Tehát nem adja fel elgondolásait, de mégis figyelembe tudja venni a körülményeket. Mindezzel együtt örök dilemma, hogy egyedül van-e az ember, vagy közösségben menetel. Egyiknek az értékét sem akarom alacsonyabbra vagy magasabbra tenni, mert az én értékrendemben ez úgy jelenik meg, hogy mind a kettőnek megvan a maga társadalmi funkciója. Tehát a társadalommal néha éles konfliktusba kerülő magányos — mert a jelenbe kompromisszumokkal beilleszkedni nem tudó — értelmiségi csak a maga igazát mondja. Lehet, hogy a kortársak nem értik meg, és később kiderül, hogy mégis igaza van. Erre rengeteg példa van a tudomány és a társadalom történetében. Szóval az ilyen magányos farkasoknak, az el nem fogadott nézeteiket makacsul hirdetőeknek is fontos funkciójuk van, hiszen nélkülük nem mennének előre a dolgok. De arra is szükség van, hogy a közösséggel együtt tudjon menni az ember, és meg tudja találni a formákat, el tudjon fogadni vereségeket is, visszavonulásokat is, amelyek valahol, valahogy mégis elősegítik, hogy közreműködhessen a folyamatok előmozdításában. Ami engem illet, soha nem érzem magam elszigeteltnek vagy egyedülállónak, hiszen intenzíven részt veszek azokban a munkálatokban, amelyek az

országban folynak. Tehát úgy érzem, hogy együtt menetelek egy közösséggel. Ez nem zárja ki azonban, hogy néha úgy is érzem, hogy egyáltalán nem zavartalan ez az együttes menetelés, és hogy időről időre magamra is maradok. Azt hiszem, ez elkerülhetetlen . . .

— . . . *Megszólal Önben egy hang, amelyik azt mondja, hogy egyik csoporthoz sem tartozik igazán, és erre jókedvében azt találja válaszolni, hogy Ön a hid, rosszkedvében viszont azt mondja, hogy tényleg nem . . .*

— . . . Nem, ezt soha nem éreztem. Soha nem éreztem, hogy egyikhez sem tartozom, sőt mindig nagyon egyértelműen éreztem a hovatartozásomat, de egy szűkkeblű felfogással — pontosabban bizonyos elvek érvényesítésének szűk értelmezésével — szemben én a nézetek sokféleségét és különbözőségét elfogadó álláspontot vallottam. És meg is próbáltam ezt a magam területein . . . ezek persze kis területek voltak, mondjuk, az egyetemen és egyéb szakmai területeken érvényesíteni.

— *Mindenesetre, a kongresszus után néhány hónappal Ön a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett. Mennyire akarta ezt?*

— Sok éven keresztül nem akartam egyetemi oktató- és kutatómunkámon és a hozzá kapcsolódó meglehetősen kiterjedt közéleti tevékenységen kívül mást, tehát egyértelműen azt mondhatom, hogy nem akartam kimozdulni egy harmincöt éves munkafolyamatból, nem akartam elmozdulni első és egyetlen munkahelyemről, a

Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékéről.

— *Tehát amikor jövőjéről, pályafutásáról gondolkodott, akkor az, hogy rang, beosztás, hatalom, pozíció, stallum, ez nem szerepelt a gondolataiban?*

— Egyáltalán nem szerepelt, sőt tudatosan úgy szerepelt, hogy ezek nem mozgatnak, hogy a kutatómunkában, az egyetemen akarom eltölteni pályafutásomat. Soha nem gondolkodtam munkahelyváltáson, illetve amikor ez különböző felkérések formájában korábban felmerült, mindig elhárítottam. Ez bizony időnként erős helytállást igényelt. Amikor a 60-as évek elején az ENSZ-hez kapcsolódó külszolgálati területre hívtak, vagy amikor később fölmerült, hogy a Művelődési Minisztériumba menjek, egy percig sem hittem, hogy ezek számomra járható, járandó utak. Az Akadémia más volt. Egyrészt azért, mert az Akadémián már sok éve dolgoztam. 1979-ben a II. Osztály elnöke, ennek révén az elnökség tagja lettem, és elég sok feladat hárult rám az elnökségi munkában, bizonyos akadémiai állásfoglalások előkészítésében. Ez sok vonatkozásban szakmailag is közel állt hozzám. Így amikor tudomást szereztem róla, hogy a jelölő bizottság Széchenyi István, Eötvös József és Eötvös Loránd Akadémiájának elnökévé javasolt, különleges megtiszteltetésnek és rendkívüli feladatnak éreztem. Visszatérve a beszélgetés elejéhez: úgy érzem, ez az a szféra, amelyben talán a legideálisabban kombinálható a tudományos szuverenitás és a közéleti közreműködés. . .

— *Akkor most a gazdaságtörténelmet kérdezem: honnan lesz pénz tudományra Magyarországon?*

— Ez nagyon nehéz kérdés, mert most olyan években járunk, amikor tulajdonképpen semmire sincs pénz. Ezzel együtt, érdekes módon, a következő öt éves terv időszakára az egyetlen terület, amely a költségvetésből nagyobb pénzt kapott, mint korábban, az a tudományos kutatás. Ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy az anyagi gondokat megoldjuk, de úgy látszik, megérett egy felismerés . . . Ha ugyanis nő a technikai-technológiai rés a gazdaságban a legfejlettebb országok és a mi országunk között . . .

— *Rés vagy szakadék?*

— Kezd szakadékká válni, vagy már az is. A következő időszakban a mélyülés vagy a szűkülés azon is múlik, hogy vajon a tudományban hogyan alakul ez a rés. A tudományban — és ez tény, nem retorika, ez számokkal alátámasztható megállapítás — a szakadék valóban már mély szakadék, nagyobb, mint a gazdaságban. Tehát itt a kutatás infrastruktúrája — ha úgy tetszik: a kutatás technikai bázisa — sokkal nagyobb mértékben maradt el, mint a gazdaság technikai bázisa, mert az élenjáró országokban olyan mértékben ugrott előre ennek a területnek a fejlődése, hogy attól mi, főleg az elmúlt öt-tíz évben súlyosan elmaradtunk. Ebben az elmúlt tíz évben néhány kutatóintézetünk úgyszólván nullára írta le műszerállományát, és hát különösen a nagyon gyorsan avuló területeken, ilyen a számítástechnika . . .

— ... ahol pedig viszonylag a legnagyobb hazai erőfeszítések történtek, viszonylag...

— Igen, most végre enyhült az a szigorú importkorlátozás, amely kényszerűen érvényesült. Hogy a felzárkózás meginduljon, vagy legalábbis ne nőjön tovább a szakadék, az létkérdés a jövő gazdaságára, és ez a felismerés látszik realizálódni ebben a számszerű növekedésben, amit a terv a tudományra és a tudományos terület beruházásaira fordít. Nem mondom, hogy ez most meg fogja oldani a dolgokat, de a felismerés realizálása mégis megkezdődik.

— Ezek szerint az a tény, hogy a ténylegesen megvalósult csúcstechnológiában a szakadék még mindig kisebb, mint a tudományos kutatásban, holott az ember azt hinné, hogy ez fordítva van. Nekem ez meglepő.

— Ez a helyzet.

— Az összes mai gondok közepette is, ha 2050-ben Berend T. Iván gazdaságtörténész megvizsgálja a mai Magyarországot, akkor vajon az lesz-e a véleménye, a jelenlegi ismeretei alapján, hogy ebben a helyzetben is sokkal több pénzt kellene áldozni a tudományra? Mindent figyelembe véve. Tehát mit fog mondani a későbbi korok gazdaságtörténete?

— Hát biztos, hogy nem volt elég, az nyilvánvaló, de itt is az a helyzet, hogy a rövid és hosszú távú érdekek ütköznek. Ha csak a hosszú távú érdekeket követelnénk, akkor azt mondanám, hogy „mindent ide”. De ha most megkérdezik, hogy mi a véleményem a nyugdí-

jasok helyzetéről, akkor azt mondom, ezzel is törődni kell. Vagy ha megkérdezik, hogy egyetérték-e azzal, hogy a pénz értékromlása olyan mértékben tartson tovább, mint ahogy eddig folyt, vagy nem, akkor az a véleményem, hogy a pénz értékromlását le kell lassítani, meg kell fékezni. És ezek mind eszközöket követelnek. Vagy ha azt kérdezik, hogy az iparban szükséges-e új, exportképes termékek kialakítása, ami beruházásokat igényel... szóval, ez a lista hihetetlenül hosszú. A gyakorlatban tehát képtelenség csak egyetlen területre, vagy akár csak kizárólag a hosszú távú érdekekre koncentrálni a forrásokat.

— *Ezek a dolgok átlagos világmegváltó értelmiségi beszélgetésekben — ha még vannak ilyenek Magyarországon — rendre elhangzanak. Szeretném, ha a gazdaságtörténész, most nem beszélek az Akadémia elnökéről, mondana itt végül is valamifajta, legalább saját maga számára kialakított prioritásrendszert vagy rangsort. Mert ebben valóban el lehet veszni. Egyedül a telefonra el kellene költeni, mondjuk, egy fél évnyi nemzeti jövedelmet, és így tovább. De mi a sorrend?*

— Biztos, hogy a tudományos kutatás felszerelése és lehetőségei az elsők között vannak, ez egészen biztos. Egyébként ez nagyon bonyolult téma, amelyről hosszan kellene beszélni. Ugyanis nekem az a véleményem, hogy az egyértelmű prioritásokat szem előtt tartva is olyan listát kellene összeállítani, amely teljesíthetetlen feladat elé állít. Ezért én úgy látom, hogy kizárólag önerőből nem tudjuk megtalálni a megoldásokat. Egyszerűen

képtelenségnek tartom, hogy a felismert prioritásokat érvényesíteni tudjuk.

— *Mivel egymást ölik.*

— Ha már túl sok a prioritás, akkor nincs prioritás. És minden mindig ebbe torkollik. Megvannak a prioritásaink, s mindegyik reális, a telefon is, más is. Ezért azt mondanám, hogy a mi gazdasági nehézségeinkből, egy közepesen fejlett ország, közepes felhalmozási képességével és színvonalával — a mostani világgazdasági átrendeződés és szerkezeti válság időszakában —, nem tudja saját hajánál fogva kiemelni magát. Ez egyszerűen képtelenség. Amit mi próbálunk... ezt tulajdonképpen tíz év erőfeszítései mutatják... nagyon gondos, nagyon alaposan kidolgozott törekvés, hogy a hajunknál fogva kiemeljük magunkat a bajokból. De azt látjuk tíz év alatt, hogy a rövid távon sorsdöntő, a fennmaradást biztosító nagyon sikeres lépések jó része — egyensúly, külkereskedelmi többlet elérése és így tovább — a hosszú távú célok elérése ellen hatott. Például a kutatáshoz, szerkezetátalakításhoz nélkülözhetetlen beruházás értéke és az ezekhez a célokhoz szükséges import oly mértékben csökkent, hogy tulajdonképpen az alkalmazkodást kellett lefékezni, hogy fennmaradjunk. Ez nagy ellentmondás, de megítélésem szerint egyszerűen nincs jobb megoldás rá belső erőből, nincs jobb megoldás, mint amit csináltunk, mert ha belemegyünk egy elkeseredett fejlesztési politikába bizonyos fontos területeken, akkor már régen felborult volna az egyensúly, már régen fizetésképtelenné vált

volna az ország. Tehát akkor valami más kiindulást kellene keresni.

— *És ez mi?*

— A korlátozásokat, az egyensúlyra törő politikát egyre jobban össze kellene kapcsolni két másik, nagyon erőteljesen érvényesítendő politikával. Az egyik a mechanizmus reformjának — egyébként kormányzatilag elfogadott, eldöntött — továbbfejlesztéséhez kapcsolódik, erről nem is szeretnék részletesebben szólni, mert ez önmagában külön téma. Tehát sokkal következetesebb működési rendszerben kellene a belső és a világpiacon hatásoknak érvényesülniük, mert ezek még mindig nagyon következtelenül érvényesülnek, sok korláttal, visszafogottsággal, nem megfelelően. Ez létkérdés. Ha átalakulást akarunk, akkor meg kell teremteni a visszafejlesztés mechanizmusát is. Enélkül nem lehet megoldani a szerkezetpolitikai preferenciák érvényesítését. Ennek még mindig útját állják mechanizmusunk adottságai. Az igazán sikeres, nyereséges területek előretörése, belső felhalmozása, fejlődési lehetősége akadályozott. Ezt az 1984. áprilisi központi bizottsági döntés elvileg egyértelműen szögezte le, és akarja is érvényesíteni a változást, de úgy érzem, hogy mindennek a valóságos kibontakoztatása még mindig nagyon korlátozott. A reformfolyamat elhatározott, következetes, fokozatos, folyamatos továbbfejlesztése nélkül végül is az egyensúlyt biztosító, az egyensúlyra törő gazdaságpolitika nem lehet igazán eredményes. De többről is szó van: messzebbre is kell tekintenünk. Úgy

tűnik, hogy az olcsó munkabér lassanként a legdrágább mulatsággá válik, lehetetlenné teszi az igazán hatékony munkát, a nagy munkahelyi erőfeszítések ösztönzését. Gondolkodni kellene az átfogó ár- és bérrendezés előkészítésén. Az araszoló előrehaladás egyre nehezebb.

— *Ezek még mindig belső megoldások, és Ön azt mondja, hogy...*

— Igen, ez az egyik, amivel az egyensúlyt biztosító gazdaságpolitikát a gyakorlatban is erőteljesebben kell kiegészíteni, s ez belső lépés.

Legalább ilyen jelentőségű azonban, hogy gazdaságunk nemzetközileg eredményes fejlesztése megoldhatatlan az országhatárok szűk keretében, a nemzetközi munkamegosztásba és eszközáramlásba való jóval szervezettebb beilleszkedés nélkül.

Igazi exportorientáltság, néhány, adottságainknak legjobban megfelelő terület versenyképes kifejlesztése, más területek fokozatos visszafejlesztése elképzelhetetlen a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe való, mainál összehasonlíthatatlanul erőteljesebb bekapcsolódás nélkül.

Ennek egyik kulcskérdése nyilvánvalóan a szocialista országok gazdasági együttműködése, a valódi kutatási-fejlesztési integráció gyenge-hiányzó feltételeinek megteremtése. A kölcsönös udvariaskodás helyett ezzel nyíltan szembe kellene nézni. A KGST-ben rejlő hatalmas kiaknázatlan lehetőségeket, s a Kínával egészségesen helyreállt kapcsolatok ehhez járuló újabb, további

kiváló feltételét újszerűen, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok modern módszereivel, kölcsönösen kell kiaknáznunk. Ettől elválaszthatatlanul — ha közben tovább is járjuk az egyensúlyt helyreállító-megőrző politika útját — fokozatosan mód nyílna majd a külső források igénybevételének új politikájára is.

Ez nagyon kényes téma, hiszen a 70-es évek egyik komoly gazdaságpolitikai és gazdasági gondja az eladósodás volt, aminek a terheit most igencsak szenvedjük. Ezért tudatos törekvés érvényesült ennek megállítására, és az elmúlt években a nettó adósságállomány csökkentése nagy eredményeink közé tartozott. Ezért nagyon kényes, nehéz kérdés most arról beszélni, hogy hosszabb távon nagyobb tömegű külső erőforrás igénybevétele nélkül — legalábbis én úgy gondolom — nem lehetséges igazi preferenciák érvényesítése. Ha gazdaságunk nemzetközibbé tételét, jobb munkamegosztási beillesztését és a külső források ésszerű igénybevételét hosszabb távon nem tudjuk megoldani, akkor viszonylagos lemaradásunk, amely most ismét sújt bennünket, s a közvetlenül következő években is elháríthatatlan, nem lenne megfordítható.

— *Lemaradásunk mihez képest? Talán ez sem lényegtelen.*

— A világtendenciákhoz képest.

— *Ami azt jelenti, hogy azokhoz képest is nőne, akik valamivel gyorsabban képesek alkalmazkodni. Tehát nem az Egyesült Államokhoz képest...*

— Nem, nem. A délkelet-ázsiai országok tömege, dél-európai országok...

— *Dél-amerikai országok közül egy-kettő...*

— ... egyes észak-európai... szóval sok országhoz képest. Mi ugyanakkor nem szakíthatunk ezzel az egyensúlyt biztosító politikával sem. Tehát arra, hogy a néhány húzóágazatot valóban meg tudjuk teremteni, aligha van más lehetőségünk, mint a nemzetközi együttműködés, s ennek részeként közös vállalatok, működő tőkebefektetések, illetve — más formában — külső erőforrások bevonása. Ez egyaránt lehetséges — ha feltételeit közösen, gyorsan megteremtjük — a szocialista országokkal, valamint más európai, ázsiai és tengerentúli országokkal. Sietve hozzá kell tenni, ha kiütkereső, hosszú távú lehetőségeinkről gondolkodunk, s ennek egyik elemeként külső erőforrások jóval nagyobb bekapcsolásáról beszélek, akkor természetesen nem az elmúlt évtized deficitfinanszírozási eladósodásának folytatására gondolok. A 70-es évek eladósodása sem azért volt baj, mert eladósodtunk, hanem azért okozott és okoz problémákat, mert az eladósodás nem új szerkezet kialakítását segítette elsősorban elő, hanem feléltük a kölcsönöket, szóval a deficitünket, s akkor még a reálbővítést is ebből finanszíroztuk. Már évek óta arra törekszünk, hogy a cserearányok romlásából következő külkereskedelmi deficitet ledolgozzuk, és ezt sikerült is megtenni, de csak úgy, hogy szigorú korlátozásokat hoztunk a behozatalban, és mindenáron erőltettük a kivitelt, bizonyos értelemben a

tartalékok felélése árán is; tehát úgy, hogy a géppark nem újult meg például a mezőgazdaságban, de közben az agrárkivitelt növeltük, ahogy tudtuk, tehát feléltünk bizonyos tartalékokat.

— *És nem nagyon vizsgálták az export gazdaságosságát sem.*

— Így van. Tehát miközben mi minden erővel az egyensúly javítására törünk, nem tudjuk megteremteni — mert nincs erőnk hozzá, hogy megteremtsük — az új exportágazatainkat és termékeinket, amelyek valóban korszerűek és versenyképesek. Ma már csak kooperációs alapon lehet újabb külső piacokat meghódítani, nem a hagyományos adok-veszek külkereskedelmi módszerekkel, de erre kevés a lehetőségünk, ezért hiába törünk az egyensúly megteremtésére, ez hosszú távra nehezen megoldható feladat, mert az új ágazatok, új exporttermékek kialakításának hiánya mindig újra támadja, újra veszélyezteti az egyensúlyt, amelyet csak újabb restriktiókkal lehet fenntartani. Tehát tulajdonképpen hosszú távra nyúlik el ez a fajta . . .

— . . . *körbemenés* . . .

— . . . egyensúlyteremtő politika, amire azt a kifejezést használtam, hogy futunk magunk után, anélkül, hogy utolérhetnénk magunkat. Én azt hiszem, csak a kombináció segíthet, az, hogy ha miközben az egyensúlyt a bevált módszerekkel igyekszünk tartósítani, közben kibővítjük az erőforrásokat, melyekből meg tudjuk például teremteni azt a korszerű élelmiszer-feldolgozó

ipart, amely nélkül ma már nem lehet jelentékeny mezőgazdasági exportnövelésre számítani. Mostanában mind a világpiacon értékesítési lehetőségek, mind az agrárárak nagyon kedvezőtlenül alakulnak, ezért az eddigi sikerünk egyik zálogát jelentő mezőgazdasági dinamizmusunk lefékeződésével kell számolni.

— Szeretném, ha egészében kimondaná ezt a gondolatot, mert érezhető, de nincs még kimondva: arra gondol, hogy nem olyan típusú külső tőke bevonására van szükség, hogy odamegyünk a pénztárhoz, fölveszünk egy kis pénzt, aztán szép lassan visszaadogatjuk. Azt hiszem, valami másra gondol, valami alapvetően másra.

— Elsősorban arra, hogy ma, a korszerű termékek korszerű technikával történő gyártását a nekünk megfelelő korszerű ágazatokban nem lehet másképp megvalósítani, csak nemzetközi együttműködésben, s ezen belül működő tőke bevonásával. Persze ehhez most nem megfelelőek a feltételeink. Részben azért, mert — és ez megint a mechanizmus kérdése is — miközben ezt elvként már egy ideje mondjuk, vagy legalábbis nem vetjük el, a mai gyakorlat mégis ellene hat. A szocialista országok vállalatai esetében hiányzik a kooperációs érdekeltség. Egy-egy közös vállalkozás létrehozása valamely tőkés céggel viszont valóságos akadálypálya, amelynek végigfutására kevés ember vállalkozik, és akik vállalkoznak, azok egy részének is elmegy egy idő után a kedve tőle. Nem utolsósorban a külföldi partnernek megy el a kedve a második, harmadik évben . . .

— *Két nagyot kortyol az akadályfutó-pálya vi-
zesárkából, aztán földadja . . .*

— Egy-egy ilyen vállalkozás úgyszólván csak teljesen megszállott emberek elszánt küzdelmei részeredménye-
iként jöhet létre. Büszkén emlegetünk ilyeneket, mert
szerencsére azért van néhány, jó néhány, de nem annyi,
amennyire szükség lenne. Azt hiszem, hogy az exporto-
rientált gazdaságpolitikát folytató harmadik világbeli
országok elmúlt húsz évének sikerei összekapcsolódnak
ezzel a tevékenységgel. Tehát ha elemezzük a világgaz-
daság elmúlt évtizedeinek sikeres eseteit, azt látjuk,
hogy ezek rendre összekapcsolódnak a működő tőke
bevonásával is. Na most: jól tudom, hogy ez nemcsak
azért kényes téma, mert van egy még mindig jelentős,
bár lassan csökkenő adósságállomány, amivel szemben
most azt kell mondani, hogy hatékony reformmal
összekapcsolva, vagyis hatékony felhasználást biztosít-
va az adósságállománynak nem feltétlenül kell csökken-
nie, s a külső forrásból eredő működőtőke-állomány
növekedhet is. Ha a hitelképességünk nem romlik, tehát
fől tudunk venni hiteleket, szigorúan beruházási célokra,
szigorúan kooperációs, főleg működő tőke bevonásá-
val, akkor ezt meg kell fontolni. Ismételten hangsúlyoz-
va: természetesen összekötve a hatékonyságot emelő
reformmal. De nagyon sok mindent kell megváltoztatni a
működési rendünkben ahhoz, hogy ez valóban bekövet-
kezessen.

De kényes ez a kérdés politikailag is. A szocialista
országokkal való gazdasági kapcsolatok esetében
túlzottan is hozzászoktunk a kölcsönös eufemisztikus

fogalmazáshoz, udvariaskodó felsőfokhoz, a nyílt önvizsgálat hiányához. Pedig itt gyökeresen újra lenne szükség, többre, mint ami jelenleg van. A külső tökeforrások pedig gondolkodási rendszerünkben, megszokásainkban is úgy élnek, hogy azok bekapcsolása egyfajta kiszolgáltatottsághoz vezethet. Tehát nagyon nehezen tudunk leszámolni az önellátási reflexekkel, amelyek régóta, gyakorlatilag az első világháború óta működnek, és amelyek aztán az 50-es évek elején felerősödtek. Nem beszélhetek róla múlt időben, nem mondhatom, hogy „tudtunk” leszámolni, bár elvben tulajdonképpen a 60-as évektől leszámoltunk ezzel, de gyakorlatilag máig sem, és ezek a restrikciónak most is arra kényszerítenek bennünket, hogy pótoljuk az importot. Van egy nagyszerű határozat 1977 októberéből, amely teljesen új gazdaságpolitikai orientációt hirdetett meg. De a jó elveket ezekben a nehéz években nem tudtuk követni. Tehát azt hiszem, hogy e kérdés politikai kényességével is szembe kellene nézni, csak másképpen. A legkényesebbnek, vagyis inkább a legnagyobb veszélynek ugyanis azt tartom, ha nincs korszerű nemzetközi kooperáció, s ha minden hónapban, minden héten meg kell küzdeni az egyensúlyért, mert ez az igazi kiszolgáltatottság, igazi függőség. Tudunk-e visszafizetni holnap, meglesz-e az ehhez szükséges kereskedelmi, külkereskedelmi többletünk? Egy rosszabb termés miatt kiesés van, egy rosszabb turistaszezon miatt kiesés van, újabb világpiaci áresés hoz nehézségeket, és bajba kerülünk, vagy likviditási zavar jön a pénzügyi területen, és a visszafizetés kétségessé válik. Ez az igazi kiszolgál-

tatottság. De a stabilan működő gazdaságban a bevont külső források nem jelentenek kiszolgáltatottságot, ha maga a gazdasági, társadalmi és politikai rendszer szilárd, márpedig éppen a gazdasági prosperitás által lehet szilárd. És mivel a politikai szövetségi rendszerek kikristályosodtak, úgyszólván sérthetetlenek a második világháború óta eltelt évtizedekben, a mi elkötelezettségünk ebben a világrendszerben egyértelmű, a hovatartozásunk egyértelmű, ezért nem hiszem, hogy egy ilyenfajta gazdasági ügylet, legyen az kooperáció, tőkekapcsolat, szóval nemcsak hagyományos külkereskedelem, hanem annál szerveesebb, szélesebb kapcsolódás, nem hiszem, hogy ezt az adott helyzetben bármiféle politikai zsarolásra lehetne kihasználni, hogy ez a társadalom szerkezetére vagy a politika irányára vagy a külpolitika mozgásterére negatív hatással lehetne.

— *Hozzátenné persze az ember, hogy egy nagyobb mértékben bevonandó külföldi tőkének eminens érdeke lenne, szemben akár a jelenlegi helyzettel is, hogy ez a tőke, mivel sajátja, minél hatékonyabban működjön. Ön szerint a döntéshozóknak véleményeket szállító közgazdászok és gondolkodók között mennyire általános az egyetértés ezzel az elmélettel?*

— Nem a ma és a következő évek közvetlen gyakorlati lehetőségéről, nem a hetedik ötéves terv meghatározottságairól beszélek, hanem új, hosszú távú alternatív utakról. Ezeknek részben nemzetközi feltételei vannak, s ezeket csak részben befolyásolhatjuk, de lehetőségein-

ket vizsgálni kell, s a feltételek formálásán dolgozva szemléletünket is alakítani kell. A külső források erőteljesebb bevonási törekvése például sok okból nem volt és ma sincs a közgazdasági gondolkodás előterében. Talán elsősorban azért, mert az elmúlt tíz évben az volt az elsőrendű gyakorlati gazdaságpolitikai érdek, hogy éppen az eladósodásból következő negatív hatásokat számoljuk fel, tehát a gondolkodás tulajdonképpen az elmondottak fordítottjából indult ki: hogyan kell szembeszállni a további esetleges eladósodással, és hogyan kell csökkenteni az adósságállományt. Sokan tartanak attól, hogy újabb tőkebevonás rossz hatékonyság mellett csődbe vihet.

— *Akkor mondjuk ki, hogy az Ön véleménye szerint egy alapvető fordulat nélkülözhetetlen és elkerülhetetlen az Ön gondolkodói-tudományos, tehát nem gyakorlati-politikai elemzése alapján.*

— Az a felismerés, hogy exportorientáltságra van szükség, ez már régen nemcsak tudományos felismerés, ez már kormányzati felismerés, hiszen mondom, ilyen döntések ragyogó megfogalmazásban — valóban a dolgok lényegét megfogva — megtörténtek, de a gyakorlatban sajnos még nem. A gyakorlat — pontosan a kényszerpályák miatt, amelyekben járunk — még nem tudja ezt a felismerést követni. A gyakorlatban radikális fordulatra van szükség, hogy azt mondhassuk: elhagytuk az importpótló politika sok évtizedes útját, és az exportorientáltság valóságos útjára léptünk. Ez radikális fordulat lenne. Eddig erről inkább csak szó volt, határo-

zatokban volt olvasható, de a gyakorlatban nemigen valósult meg. Ehhez sokirányú, átfogó gazdaságpolitikai és irányítási-működési további reformlépésre, valamint a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe, munkamegosztásba és nemzetközi eszközáramlásba való jóval erőteljesebb és hatásosabb bekapcsolódásra van szükség.

— *Ismer-e a gazdaságtörténet a gazdaság világtörténetében olyan rendkívüli erejű és olyan rendkívüli következményekkel járó átrendeződést és átrangsorolódást, mint amilyen a 70-es évek elején a nyersanyag- és olajárrobbanás után bekövetkezett a világgazdaságban?*

— Igen, hogyne. Ha csak a modernkori gazdaságról beszélek is, legalábbis két hasonló ilyen nagy átrendeződés volt: a XVIII—XIX. század fordulóján lejátszódott ipari forradalom következményeként a XIX. században volt egy ilyen nagy átrendeződés, amely sok országot szerkezeti válságba taszított. A szerkezeti válság lényegét egy mondatban, leegyszerűsítve úgy foglalnám össze, hogy szemben egy ciklikusan visszatérő túltermelési válsággal itt arról van szó, hogy a technika, a termelés és a szolgáltatások rendszere a fejlődés élén haladó országcsoportban teljesen átalakul. Mindazok az országok, amelyek ebből az átalakulásból az adott időszakban kimaradnak, szerkezeti válságba kerülnek, mert nem tartanak lépést a világgazdaság vezető államai által meghatározott fő tendenciákkal, és gazdasági szerkezetük hirtelen elavulttá válik termelés-

ben, technológiában, szolgáltatásban. Ezáltal ráfizetések a kereskedelmükben, ezzel halmozzák a hátrányukat, és egyre növekszik a lemaradásuk. Egyre reménytelenebb helyzetükből csak akkor tudnak kijutni, ha a szerkezeti válságot megoldják, mégpedig az adottságaiknak megfelelő alkalmazkodással. A XIX. században egy maroknyi ország határozta meg a világgazdaság éltendenciáit, és a világ legnagyobb része szerkezeti válságba került. Volt egy hasonló szerkezeti válság a XX. század első felében is, ami az 1929—33-as nagy válságban kulminált. Ez a nagy válság egyszerre volt túltermelési válság és az első világháborút követően kibontakozó nagy szerkezeti válság mélypontja is. Amiből sok ország nagy szerkezeti megújulással került ki, és a szegényebb országok jó része csak úgy tudott kikászálódni, hogy egyensúlyteremtő politikával valahogy megszilárdult, de nem tudott a szerkezeti átalakuláshoz igazán alkalmazkodni. Úgyhogy mindkét esetben, a XIX. században és a XX. század első felében is jó néhány ország mindig csak elodázta a szerkezeti válság megoldását, mert nem volt ereje az igazi reagáláshoz. Tehát tulajdonképpen két évszázadon belül ez a harmadik ilyen nagy szerkezeti válság, átrendeződés.

— *Bocsánatot kérek, hogy megfelelő tárgyi tudás nélkül megkockáztatom: nem a nyersanyagár-robbanás, és az energiahordozó-árrobbanás miatt, hanem a bekövetkező mikroelektronizáció miatt ez az átrendeződés számomra mégsem hasonlítható semmihez. Tudom,*

hogy ostobaságnak is érződhet, de én ezt rendkívül hosszú távra szóló átrendeződésnek érzem...

— ...a nemzetközi mezőnyben való elhelyezkedést?

— *Nem az elhelyezkedést, hanem a technikai forradalmat. Az ember azt gondolja, hogy ami itt most történik körülöttünk a világ legfejlettebb részein, az már csak mélyülni fog, de minőségileg én mást nem nagyon látok — persze lehet, hogy szegényes a fantáziám —, nem látom, hogy mi más következhet...*

— Biztos, hogy... szóval nem hiszem, hogy az ipari forradalom idején másként állt a helyzet. Most nem látunk mást, és nyilván nem is tudunk sokkal többet elképzelni, de nem hiszem, hogy ez végleges lenne.

— *Talán lehet úgy is kérdezni, hogy nekünk muszáj valamilyen formában a fölzárkózást megoldanunk, mert nem vagyok benne biztos, hogy a belátható jövőben lesz még egy új, nagy átrendeződés, és ha ezt kihagyjuk, majd akkor beszállhatunk.*

— Mindig lesz új átrendeződés, csak a rétegek egymásra rakódnak. A történelemben a lemaradás is, a felzárkózás is általában rétegekből épül. Ahogyan például Közép- és Kelet-Európa országai végül is a XX. századra elhelyezkedtek a világban, az már a VIII—XI. században is épült, majd a XV—XVI. században újabb réteggel tovább épült, s a XVIII—XIX. században ismét újabb réteg rakódott a képződményre. De mindig vannak pályakorrekciós lehetőségek, mert mindig voltak kiutak, kitörések, visszaesések, visszazuhanások. E

rétegekben rakódó történelmi folyamatokban természetesen sok a meghatározottság. Az, hogy mi volt előtte, tehát milyen kulturális vagy oktatási, és milyen tőkefelhalmozási színvonal, az maga is több évszázados meghatározottság. Tehát mindez már befolyásolja mostani cselekvésünk lehetőségeit. De nem száz százalékig, tehát nem zár ki minden más lehetőséget.

— *De talán egyetért azzal, hogy ez nem egy átlagos szakasz, és nem azért, mert mi éljük, hanem a jelentőségénél fogva?*

— Igen, ez rendkívüli, korszakos váltás. Feltehetően legalább olyan nagy — nem tudnám pontosan megmondani, 2050-ből ez majd jobban lesz látható —, de talán még nagyobb is, mint az ipari forradalom átrendeződése, amelynek mai szemmel nézve rendkívül primitív és egyszerű volt a technikája, de akkor mégis olyan hihetetlen átrendeződés játszódott le, amely egyben világtörténelmi fordulat is volt.

— *Mi, „bús magyarok”, nagyon szeretjük gyakran elmondani magunknak, és hirdetjük is, hogy saját múltunkból, múlt és jelen nemzetközi összefüggéseiből és tendenciáiból mi minden sújt bennünket, és mi minden rossz nekünk a cserearánytól a nyersanyagáron keresztül az elmaradottságunkig, és így tovább. A hírfogyasztó ember egyfolytában csak olyasmiről szerez tudomást, ami a mi helyzetünket kedvezőtlenül befolyásolja. De: gazdaságtörténeti szempontból — múltban és jelenben — mi az, ami mellettünk szól? Szóval mi az, ami*

egy gazdaságtörténésznek gondolkodás közben azt mondja, hogy „itt találok pozitív támaszkodási lehetőségeket vagy pilléreket” a mai helyzethez, a kibontakozáshoz?

— Többfajta tényezőt lehetne felsorolni, részben hosszan ható vagy bizonyos meghatározott korszakokban, ha úgy tetszik, nemzeti sajátosságként felfogható, történelmileg kialakult, illetve átmenetileg rögződött hatásokat, és más típusúakat, rövidebb távúakat is. A történelmi folyamatokról kialakult értékelésekből talán azt lehetne kiemelni, hogy végül is viharos, nehéz történelem a magyar történelem... bár sok nép hivatkozik erre, és az a szemlélet, amely nálunk azért nem ritka, hogy a magyar történelem az valami egészen különleges...

— ...*egyedülállóan balszerencsés*...

— ...*egyedülállóan balszerencsés*, ez messze nem igaz. Ha körülnézünk a világban, akkor azért mi legfeljebb a középmezőnyben vagyunk ilyen szempontból. A létszámunkat tekintve is a középmezőnyben vagyunk, szóval nem vagyunk annyira kicsik, mint ahogyan ez a közgondolkodásban gyakran megjelenik. Mindenesetre egy ilyen viharos és nem a legszerencsésebb történelmű országban kifejlődnek pozitív tulajdonságok. A fennmaradásért való küzdelem megedzi az embereket, és a népekben kialakul egyfajta reagálóképesség, melyet például a magyar történelem hosszú időszaka, több évszázados menete is tanúsít. Nagy réalpolitikai érzék alakult például ki, mert nagyon bonyolult történelmi

közegben kellett utakat keresni, és ez a kényszer különleges adottságot fejlesztett ki a jó kompromisszumok megtalálásához. Ez a magyar politikának egyik több évszázados hagyománya. Furcsa ebben az összefüggésben felemlengetni, de például a felszabadulás utáni időszakban forradalmi lendülettel negatívnak minősített, elítélt történelmi lépések, mondjuk, Károlyi Sándor 1711-es megalkuvása, az adott helyzetben és lehetőségek közepette nagyon sikeres kompromisszum volt. De hát ez végső soron a kiegyezésre is elmondható, bár sokak szerint ebben lehetett volna többet elérni, és azt hiszem, ez igaz. De ezzel együtt tulajdonképpen rendkívül sikeres lépés volt, és a magyar történelem ezekben a kompromisszumokban, hogy így fogalmazzam, reálpolitikai érzékből jó hagyományokat termelt ki. Ez az utóbbi időszakban nálunk most is felismerhető sajátossága folyamatainknak. A reálpolitikai érzék egyfajta jó hagyomány vagy segítség a nehéz helyzetekből való kiút keresésében. Egy másik hatás: a viharosabb történelem kialakítja a nemzeti *szellemi* értékek iránti különleges megbecsülést is, vagy az ilyen területeken, belső indítéktól hajtva nagyobb teljesítményekre ösztönöz. Ez is vitatott kérdés, mert sokan úgy látják, hogy mi nyersanyagokban, energiahordozókban szegények vagyunk ugyan... ami túlzás, mert nem vagyunk annyira szegények, ha mindent figyelembe veszünk, tehát a talajt, a vizet és minden egyéb tényezőt, akkor ebben is inkább közepesek vagyunk, mintsem nagyon szegények...

— ...*Viszont zsenitermelésben a világ élvonalában járunk...*

— Igen, így szokás mondani, ami viszont ugyancsak nem igaz, mert ebben is közepesebbek vagyunk, mint ahogy a köztudatban él. De reálisan megítélve azt lehet mondani, hogy a lakosság — nem a tudományos zsenikben gondolkodom, mert belőlük minden korszak keveset termel ki minden országban — egésze mozgékonyságában, találékonyságában, vállalkozó készségében, szellemességében, ahogyan nehéz helyzetből kivágja magát, kitermelt bizonyos adottságokat, amelyekre építeni lehet, és ez a mezőgazdaság csodájában ugyanúgy jelen van, mint a magyar értelmiség külföldi elismerésében. Tehát a legszélesebb skálán helyezkedik el, ide értve a magyar politika nemzetközi megbecsülését is. Az átlag fölötti tehetség nagyon sok területen felbukkan, a mindennapi élettől a nagypolitikáig, a tudománytól a gyakorlatig. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy nálunk a műveltségi szint megfelelő volna. Az értelmiségképzés sem mennyiségi, sem minőségileg nem áll a helyén. Tehát ez a két dolog nem azonos. De ez mégis fontos adottság, amelyre építeni lehet, amely hihetetlen erőforrásokat mozgósíthat, és vannak időszakok, amelyek felszabadítják a népi energiákat. Én is többször láthattam életben, hogy egyes sajátos periódusokban — a felszabadulást követően, majd a hatvanas évektől össznépi energiák szabadultak fel, és csodákat tudtak teremteni. Úgy érzem, hogy ilyesmikre is nagy mértékben építhetünk.

Van egy sokkal szűkebben kezelhető racionális lehetőség is. A gazdaságban szokás beszélni a későbbi jövők előnyéről. Ez bonyolult, mert a korán jövők mindig előnyösebb helyzetben vannak, előnyökre tesznek szert, és akik tőlük lemaradnak, azok hátrányokat halmoznak, de ha keresztül tudják vinni a jó fordulatok elérését, akkor bizonyos értelemben előnyökre tehetnek szert a késői indulásból. Ezt hajtotta végre Németország a XIX. század végén Angliával szemben. Anglia korán iparosodott országgként a korai iparosodás technikájával, technológiájával, szerkezetével kialakult és ebben bizonyos értelemben megmerevedett ország volt. Jött Németország a XIX—XX. század fordulója körüli új, ahogyan sokan mondják, második ipari forradalmi hullámon, a korábbi tehertételek jó része nélkül, amelyek Angliában már megvoltak, és hirtelen sokkal modernebb gazdaságot tudott teremteni szerkezetében, technikájában, technológiájában, mint Anglia. Tehát a kései indulásból előnyt tudott teremteni, le tudta hagyni Angliát.

— *Sőt a második világháború után lényegében ugyanazt még egyszer megcsinálta Németország, a későbbi NSZK, a szétbombázott Németország — az összehasonlíthatatlanul kevésbé sújtott brit iparral szemben.*

— És még jellegzetesebb példa Japán...

— *...amely szinte az egész világgal csinálta meg ugyanezt...*

— *...amely a második világháború idején ugyanazon a szinten állt az egy főre jutó nemzeti jövedelmet*

tekintve, mint Magyarország; követő ország volt, amely csak másolta a fejlettebb országok technikáját, közismert módon, legfeljebb kicsinyítve, miniaturizálva közben sok mindent, és ebből a helyzetből hajtott végre — a későn jövősből eredő lehetőségeket jócskán kihasználva — hatalmas modernizálási áttörést. Azt hiszem, nekünk is vannak kihasználatlan lehetőségeink. Vannak jó adottságaink, amelyek most nem tűnnek túlzottan előnyösnek ugyan, ilyen például élelmiszergazdaságunk, amely a nagy tömegben nyomorgó, éhező világban mégis hatalmas adottság. De most a világszerte ársok, a hazai feldolgozó kapacitás elégtelensége és egyéb okok miatt nagy nehézségeket él át, de mégis lehetőség, amelyet — úgy érzem — meg tudunk ragadni. Tehát: figyelembe véve a történelemben kialakult feltételeket, a világban pillanatnyilag elfoglalt helyünket és adottságainkat, azt hiszem, hogy vannak lehetőségeink. Bennem egyáltalán nincs olyanfajta „világvége” reménytelenség hangulat, amely manapság valóban nem ritka nálunk a most már lassan tíz éve tartó, viszonylag nehéz körülményeink közepette.

— *Amennyire emlékszem, amikor Ön a magyar gazdaság folyamatait, jelenét és közelmúltját szokta elemezni, mindig szokatlanul erélyesen hangsúlyozza a múlt szerepét. Én ezt most engedelmével úgy egyszerűsíténém le, hogy Ön mintegy azt szokta mondani: a jelen bizonyos értelemben a múlt szerves része.*

— Igen.

— *Mi az, ami a velünk élő múltból elvetendő, meghaladandó, megváltoztatandó?*

— Biztos, hogy az elért iparosodottsági szint hatalmas alap minden haladás számára. Ennyiben az, ami eddig történt — 150 éve vagy különösen az elmúlt négy évtizedben —, sorsdöntően meghatározó és megörzendő eredmény, amit azonban mégis teljesen meg kell haladni, ha a mai korszak ipari szerkezeteihez, technikai szintjéhez akarunk felzárkózni. Ez magyaráz azt jelenti, hogy bizonyos hagyományos ágazatok fokozatos pusztulása elkerülhetetlen, és új ágazatok kifejlesztése ugyanúgy nélkülözhetetlen. Tehát az egész iparosodási folyamat megújulására van szükség, mégpedig annak alapján, ami 100—150 év alatt lejátszódott az országban az iparosodás menetében.

— *Megújulás... Ön hogy került kapcsolatba a reformmal, a 68-as reformmal?*

— Tulajdonképpen véletlenül... Nem, ennél azért bonyolultabb volt. Ott kezdődött, hogy én éppen az 50-es évek végén, a 60-as évek elején kezdtem foglalkozni a felszabadulást követő időszak gazdaságtörténetével. A 60-as évek közepére már több munkát publikáltam, 1963-ban írtam meg többek között az első ötéves terv gazdaságpolitikai koncepciójának kritikáját, levéltári kutatások alapján. Akkoriban nagy gazdaságpolitikai viták bontakoztak ki, az volt a viták új hulláma, középpontjukban azzal, hogy milyen volt a gazdaság működésének egész addigi módja, a gazdaságpolitika érvénye. Én is vitákba bonyolódtam, 1964—66-ban

például Friss Istvánnal, több cikkváltás erejéig. És akkoriban indult egy hosszú távú vizsgálat a Tervhivatalban, amelybe bevontak, és ettől kezdve egyre szorosabb kapcsolatba kerültem az aktuális gazdaságpolitikai és reformfolyamatokkal. Ez a kutatómunkámat is befolyásolta, mert egyre inkább foglalkoztam a jelennel — vagy a jelenig húzódó folyamatokkal. Megpróbáltam a saját szakmai tőkémeket kamatoztatni. Ugyanis ezekben a bizottságokban és munkákban általában persze a gyakorlattal vagy elmélettel foglalkozó közgazdászok vettek részt, de én úgy éreztem, hogy a gazdaságtörténetnek is fontos mondanivalója van: az, hogy az adott, jelenben jelentkező kérdéseket történeti folyamat-összefüggésben vizsgálja. Ezekben az években én szakmailag nem csak úgy lépegettem, hogy korszakban közelebb jöttem, egészen a jelenig — mindvégig fenntartva a XIX. századtól napjainkig terjedő korszakkal való együttes foglalkozást —, hanem úgy is, hogy a magyar gazdaságtörténetről ugyancsak a 60-as évek közepén szélesebb, egyetemes összehasonlítás útjára léptem, és ebben az összehasonlításban bizonyos fejlődési utak — ha úgy tetszik — különböző minták, modellek kezdtek számomra kibontakozni. És ebben a munkálatban, amely a jelen gazdaság útjainak vizsgálatához kapcsolódott, nagyon fontos tanulságokat lehetett levonni, pontosan ezekből az összehasonlításokból. Úgyhogy itt két dolog összekapcsolódott egyrészt a saját szakmai utam, amely két irányból is ide torkollott, másrészt az országban lejátszódó nagy változások, a nyitottság, a

viták, a szakértő bizottságok létrehozása, ami visszahatott a kutatómunkámra.

— *Mit szól ahhoz a minősítéshez, ha azt mondom, hogy Berend T. Iván mindig híve, időnként — ezt én tenném hozzá — elkeseredett híve ennek a reformnak?*

— Ezt vállalom, igen, vállalom ezt a minősítést.

— *Mi az elkeseredettség oka?*

— Ezt a szót kétféle értelemben is lehet használni, mert nyelvileg abban az értelemben is használatos, hogy valaki erős híve valaminek. Tehát nem feltétlenül azt jelenti, hogy el van keseredve, hanem azt, hogy elszánt híve valaminek. Hogy néha el is keseredett az ember, az persze abból adódott, hogy olykor úgy látta, hogy a folyamat nem jól halad, vagy egyáltalán nem halad, mert ilyen periódusok is voltak a reform kibontakozása óta. Felismerések, sőt elfogadott felismerések gyakorlati megvalósulása esetenként sokkal lassabban bontakozik ki, mint ahogyan kibontakozhatna. Ebből erednek időnként ilyen keserőségek, még akkor is, ha van bennem reálpolitikai érzék, és tudom, hogy a felismerések nem azonnal és nem száz százalékban realizálhatók, mert ennek nagyon sok összefüggésrendszere van, hazai és nemzetközi, tehát a reformot néha az veszélyezteti, ha a feltételektől elszakadóan, túlságosan radikális megvalósításra törnénk. A fokozatosság és a kompromisszumok nélkül nem lett volna magyar reform, ez biztosan mondható. Ez, azt hiszem, a politika művésze-
te, nem a közgazdászoké. Az, hogy mikor, mennyire és

hogyan lehet előremenni. Persze nem biztos, hogy ezt mindig jól méri be a politika, mert ezt az adott pillanatban semmilyen műszerrel nem lehet ellenőrizni. Még utólag is nehéz pontosan meghatározni, hogy lehetett volna-e tovább menni, vagy hogy nem lett volna szabad még addig se elmenni. Láttunk rá példákat, hogy túlságosan radikális vagy rossz irányú indulás néha a legjobb szándékot is kudarcra kárhóztatta... Nehéz megítélni, mert nincs laboratórium, amelyben ez kikísérletezhető.

— *Tegyük fel, hogy külföldön találkozik valakivel, aki semmit nem tud Magyarországról. Tegyük fel, hogy Ön elmeséli Magyarország legutóbbi húsz évét, közte ezt a reformfolyamatot is. Ő megkérdezi, hogy na és, mi lett ebből, hol tartanak?*

— Akkor azt mondanám röviden, hogy kompromisszumokon keresztül, tudatosan vállalt vagy kényszerűen alakult félmegoldások révén is, de kialakult, helyesebben kialakulóban van a gazdaság működésének egy sajátos típusa. Nem beszélnék egy véglegesen kialakult gazdasági-gazdálkodási típusról, mert úgy érzem, ez még nagyon sok elemében továbbfejlődőben van és szükségképpen lesz is. A folyamatok logikája is megköveteli ezt, mert a fokozatosság — miközben gazdaságilag is, politikailag is elengedhetetlen — negatív, ellentmondásos hatásokat is szül, mert a fokozatosság mindig megbont egy rendszert és nem hoz létre egy következetes új rendszert. Mindig a kettő közötti átmenetben van, a régi és az új között, és a következetlenség

— amely a fokozatosság révén beleépül ebbe a rendszerbe — bajokat okoz. Részben úgy, hogy gyakran változnak a különböző szabályozók, és ezért az emberekben bizonytalanságérzés van, és igazán semminek sincs kifutása. Tehát hiányzik a működés stabilitása, és ebből következően az emberekből is hiányzik a stabilitás érzete.

— *Az embert kissé zavarja, hogy a reformot kevesen mondják ma reformnak Magyarországon. Helyette azt mondják és írják: a gazdaságirányítási folyamat korszerűsítése. Szóval az embernek az az érzése, hogy majdnem olyan a „reform” szó, mint a „profizmus”. Minden magyar élsportoló szintizsita profi, de azt természetesen nem mondjuk ki, hogy Magyarországon kizárólag professzionista élsport van. A reformmal is majdnem ez a helyzet. Miért nem lehet ezt a szót ilyen egyszerűen, gyakrabban használni? Stilisztikai, szemantikai kérdés ez, vagy más oka van?*

— Talán túl sokat használtuk egy időben, és már van egyfajta óvatosság körülötte. Éppen a Mozgó Világ hasábjain jelent meg legutóbb egy cikk arról, hogy reformkorszakban élünk-e. Szóval talán egy kicsit túlzott retorika is van időnként körülötte, meg túlzott tartózkodás, esetenként óvatoskodás is. Időnként, politikai megfontolásokból, éppen azt akarjuk hangsúlyozni, hogy a folytonosság és a stabilitás mennyire biztosítva van, és ezért nem akarjuk nagyon gyakran a reform szót kiejteni. Meg hát tulajdonképpen sokféle értelmezése vagy használata is van ennek a szónak. Van egy

lejáratási lehetőség benne. Ha minden változtatást reformnak nevezünk, akkor nincs értelme a kifejezésnek. A reform a változtatás egyfajta radikalizmusát és időben is egyfajta meghatározottságát jelenti. Ezért tényleg — bizonyos formában — óvatosabban kell élni vele, nem jó a mindennapi apró lépésekben reformról beszélni. Például az oktatásban annyi reformról beszéltünk az elmúlt 30 évben, hogy már nincs tartalma ennek a kifejezésnek.

— *Holott egy sem volt igazán...*

— ...egy sem volt igazán reform, mert nem volt radikális átalakítás.

— *Időnként a tudományt vádolták és vádolják azzal, hogy sziget. Nem sziget-e kissé a reform is? Ön azt szokta mondani, hogy a reformot jelentős közgazdasági felvilágosító munka vezette be. Én viszont sokszor úgy érzem, hogy akik ezt a reformot kitalálták, irányították, bevezették és csinálják, azok nem törődtek eleget a nyilvánossággal, a reform nem kapott és ma sem kap elég nyilvánosságot, ennek következtében nincs hozzá elegendő tömegtámogatás. Hogy egy pillanatra továbbvigyem a gondolatot: ennek következtében aggasztóan sok ember számára ma Magyarországon a reform azonosul butikkal, nyugati autóval, árdrágulással és nagy házzal, és túlságosan nagy hangot is kapnak azok, akik számára a reform ezzel azonosul... és szerintem túlságosan kevés hangot kapnak azok, akik el tudnák magyarázni, hogy nem erről van szó, miközben furcsa és*

érdekes, de valóban figyelemre méltó módon a ténylegesen létező szociálpolitikai és társadalmi feszültségek, amik hát tényleg létrejöttek, azok kevés vagy nem elegendő nyilvánosságot kapnak.

— Ez teljesen így van. A reformhoz kapcsolódó tudományos felvilágosító, népszerűsítő munka a reform korai szakaszában volt sikeres, tehát a 60-as évek végén, és azt mondanám, hogy a 70-es évek végén is volt egy jó hulláma ennek a munkálatnak. Ma már ez nem mondható el, és úgy érzem, hogy a korábban erősen reformpárti közvélemény egy részének szemében a reform összekapcsolódik az előbb említett irritáló vonásokkal vagy hatásokkal. Tulajdonképpen maga az áremelkedés és az infláció is mintegy reformkövetkezményként jelenik meg sok ember szemében, hasonló a helyzet a jövedelemszóródással, a szélsőséges „borravalózással” stb. Tehát ma inkább negatív vonások kapcsolódnak hozzá. Sok-sok minden nincs tisztázva az elmélet síkján, és ebből következően a tudományos felvilágosítás nem áll a helyzet magaslatán. Bizonyos értelemben egyfajta védekező, magyarázkodó magatartás vált jellemzővé, amolyan „magyarázom a bizonyítványom”.

— *Azért nehéz tudomásul venni vagy megérteni ezt a helyzetet, mert a politika végül is, ha nem is mindig száz százalékig és nem is mindig egyöntetűen, de határozottan a reformfolyamat mellett áll, és minden határozat emellett szól. Ennek következtében a politikának is létérdeke lenne ennek a kommunikálása. És mégsem kommunikálódik igazán.*

— Azt hiszem, itt több minden tisztázatlan. Nemcsak a tájékoztatás vagy a tudományos felvilágosítás szintjén, hanem a folyamatok értelmezése szintjén is. Például ez az egész jövedelemkülönbség- meg butik-probléma többféleképpen értelmezhető, és én azt hiszem, hogy többféleképpen is értelmezik. Nemcsak a közvélemény, hanem talán a gazdasági, politikai vezetők is. Ez felfogható úgy, mint egy kényszerhelyzetben elengedhetetlen átmeneti lépés; sajnos, azt hiszem, a közvélemény is így fogja fel. Ennek hihetetlen negatív hatásai vannak, mert ha így fogják fel az emberek, akkor úgy vélik: „Ezt majd két-három évig engedik, ilyen már volt nemegyszer, aztán majd úgylis visszacsinálják.” Ebből következően aki erre a területre megy, az két-három év alatt meg akar gazdagodni, nem tisztességes jövedelemre törekszik, hanem a spekulációs, hirtelen nyereségre. Másokat viszont visszatart a vállalkozástól, az esetleges beruházástól, befektetéstől, hiszen ha két vagy három év múlva máshogy lesz, akkor nem érdemes kockáztatni a veszteséget. Felfogható azonban ez az egész lépés úgy is, hogy a szocializmusnak — erről már többször is írtam, beszéltem, a Mozgó Világban is egy cikk keretében —, a szocializmusba való átmenetnek más szemléletével kellene számolnunk, azzal, hogy nem néhány évtized alatt, hanem tán csak néhány évszázad alatt jutnak el e formáció kibontakozásához. Vagyis hogy nem kell feltétlenül és azonnal a folyamat kezdetén száz százalékig közösségi tulajdonra épülnie, hanem a kistevékenység számos szférájában fennmaradhat még a magánvállalkozás. Amit segít és szabályoz egy nálunk

még egyelőre nem létező, de a reform most következő évében elengedhetetlen és már előkészítés alatt álló, megfelelő, jó adópolitika. Nálunk megfelelő adózás nem létezik. Mi vagy engedünk, és akkor elburjánzik, vagy vágunk, és akkor elpusztul a magánvállalkozás. De ha tartósan számolunk vele, hogy a kistevékenységnek helye van az átmeneti korszakban, tehát ha ez elméletileg is tisztázva épül be egy működési rendszerbe, és nem átmeneti engedményként, akkor úgy érzem, hogy megfelelő szabályozással, adózással . . .

— . . . *szociálpolitikával* . . .

— . . . *szociálpolitikával* . . . akkor úgy érzem, hogy a spekulációs magatartás is lecsitítható és szabályozható. Be tudnak tölteni olyan vákuumot, amelyet egyébként nem tudna semmi más betölteni, és ahol felesleges nagyvállalati vagy nagyszövetkezeti formára törekedni. Tehát ilyen értelemben annak, hogy itt jó tömegtájékoztatás legyen, előfeltétele az eszmei tisztázás is. Ahhoz, hogy erről világosan lehessen beszélni, világosan kell érteni. Az az érzésem, hogy a jelen folyamatainkat nem értjük eléggé világosan, és ezért nem tudunk róla világosan beszélni.

16 — *Ha szabad itt egy megjegyzést tenni, azzal nyilván egyetért, hogy egynémely nagy hangsúllyal előadott, elhamarkodott vélemény azért is kártékony, mert felületesen, a felszín alapján ítéli el a házakat, a butikokat meg az autókat. Másodszer: az előbbiekből következően a gazdasági növekedés azért is létfontosságú, mert annak*

a talaján sokkal könnyebb lenne kezelni a szociális feszültségeket, hiszen a növekedés szociálpolitikai forrásokat is teremtene. Harmadszor: még a legreformpártibban gondolkodó embereket is alapjában az bántja például, hogy a versenyt még nem nagyon látják. Tehát nincs árháború, hanem mintha árkartellek lennének. Szóval — ez csak példa: hiába van millió butik, nem versenyeznek, nem kínálnak egymás alá, amit az ember várt volna, talán még a reformfolyamat kigondolói is ezt várták, de ez nem tapasztalható. És ugyanúgy, ahogyan a fekete-fehér televíziók semmivel nem lettek olcsóbbak az elmúlt húsz évben, szemben azzal, hogy a tőkés világban zuhan a kicsit is elavult technikai cikkek ára, ugyanúgy itt sincs árháború, nincs igazi verseny, még ott sem, ahol pedig mintha lenne kínálat.

— Ez ahhoz kapcsolódik, amiről az előbb szó esett, tudniillik e működési mód belső következetlenségéhez. A *korlátozott* mértékű piac nem tudja megtörni a monopolhelyzeteket. A piacból származó előnyöket már élvezni lehet, de nincs következetes piaci hatás, amely olyan versenyt teremtene, amely leszorít árakat. Nálunk csak felfelé ment minden ár, a piacnak csak az árfelhajtó hatása érvényesül. Szóval a monopóliumnak és a piacnak, a centralizált gazdaságnak és a piaci működésnek olyan sajátos keveréke jött létre, amelyben már egyik sem működhet a saját logikája szerint, mert ez már nem olyan centralizálás, amely a centralizált gazdaság logikájával működne, de nem is olyan piac, amely a piac logikájával működne. Ez a filozófiánk is, mert ez volt a reform filozófiája, hogy kombináljuk a piaci és a

centralizált tervgazdálkodás előnyeit, a hátrányok nélkül. Csakhogy persze az életben, a gyakorlatban ezek az ideáltípusok sosem realizálhatók. Sokszor pontosan a negatív elemeket sikerült kombinálnunk, például a piac és az árfelhajtó tényezők esetében, ami a nyári zöldség-gyümölcs árakon is látszik. De ez nem a piac meg a reform szabadjára engedésének a következménye, hanem épp azért van, mert a reform még nem elég következetes.

— *A reform nem teljes megvalósításának a következménye.*

— És a két különböző, egymás ellen ható elem keveredése hoz ilyen káros hatásokat. Mivel a reform — folyamat, ezekben tehát tovább kell lépni, amikor ezek az ellentmondások fölbukkannak, korrekciókra van szükség...

Válogatott bibliográfia

I. A kötet egyes írásainak megjelenési helye

Utunk a hetvenes évtizedig. — Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlési tudományos osztályülésén 1980 májusában. In: Az 1970-es évtized a magyar történelemben. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1980.

A marxista szocialista gazdaságkép és reformfolyamatunk. — Elhangzott a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem és a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete tudományos ülés-szakán 1983 októberében. Mozgó Világ 1984. 3. szám.

Jegyzetek Liska Tibor szocialista gazdasági modell elgondolásához. — Elhangzott a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen Liska Tibor által rendezett vitasorozat keretében 1982 májusában. In: Konceptió és kritika. Vita Liska Tibor „szocialista vállalkozási szektor” javaslatáról. Magvető Kiadó, Bp., 1985.

Vita az „ötvenes évekről”. Egy tv tudósklub-beszélgetés utóélete. — Élet és Irodalom 1984. 4. szám.

Felzárkózás vagy lemaradás? — Magyar Nemzet 1983. december 24.

A felzárkózás esélyei. Berend T. Ivánnal beszélget Baló György. — Mozgó Világ 1985. 11. szám.

II. Kronológiák, statisztikák

Magyarország történeti kronológiája. IV. 1944—1970. (Főszerk.: *Benda Kálmán.*) Akadémiai Kiadó, Bp., 1982.

A szocializmus útján. A népi demokratikus átalakulás és a szocializmus építésének kronológiája. (Szerk.: *Szabó Bálint.*) Akadémiai Kiadó, Bp., 1982.

Magyarország társadalma és gazdasága 1945—1980. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1980.

III. Általános történelmi összefoglaló munkák a korszakról

A magyar népi demokrácia története 1944—1962. (Szerk.: *Balogh Sándor, Jakab Sándor.*) Kossuth Kiadó, Bp., 1978.

Az új Magyarország 40 éve. Tudományos ülészak. Bp., 1984. december. (Szerk.: *Kulcsár Kálmán, Pritz Pál.*) Akadémiai Kiadó—Kossuth Kiadó, Bp., 1985.

Magyarország a XX. században. (Szerk.: *Balogh Sándor.*) Kossuth Kiadó, Bp., 1985.

Berend T. Iván: Az elmúlt négy évtized a magyar történelemben. Valóság 1985. 1. szám 1—14. oldal.

IV. Általános gazdasági összefoglaló munkák a korszakról

Stark Antal: Népgazdaságunk 30 éve. Kossuth Kiadó, Bp., 1975.

Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1975. Kossuth Kiadó, Bp., 1979.

Pető Iván—Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945—1985. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1985.

V. Szocializmuskép, társadalom és gazdaság összefüggései

Aczél György: Szocializmus, nemzet, kultúra (1979—1985). (Válogatott írások.) Kossuth Kiadó, Bp., 1985.

Balogh István: A történelmi fejlődés és a szocializmus marxi felfogása. Társadalomtudományi Közlemények 1985. 1. szám 77—97. oldal.

Balogh István—Halay Tibor: A szocialista társadalom eredményeiről és ellentmondásairól. Társadalomtudományi Közlemények 1984. 2. szám 308—320. oldal.

Berend T. Iván: Az 1950-es évek a történelemszemléletben és a köztudatban. Történelem és közgondolkodás. Tudományos tanácskozás. Bp., 1982. 179—188. oldal.

- Hoch Róbert—Ördög Miklós*: Életmód és fogyasztási struktúra. Hogyan élünk? A szocialista életmód ismérvei, feltételei, tendenciái. Bp., 1984. 76—112. oldal.
- Kádár János*: A szocializmusért — a békéért. Kossuth Kiadó, Bp., 1978.
- Kádár János*: Tovább a lenini úton. Kossuth Kiadó. Bp., 1964.
- Kahulits László*: A szocialista tulajdonviszonyok. Kossuth Kiadó, Bp., 1985.
- Kozma Ferenc*: A szocializmus történelmi feladatai a 20. század végén. Társadalmi Szemle 1984. 11. szám 49—64. oldal.
- Tőkei Ferenc*: Kortársunk-e Marx? (Válogatott előadások, interjúk.) Kossuth Kiadó, Bp., 1984.
- Tőkei Ferenc*: A szocializmus dialektikájához. Kossuth Kiadó, Bp., 1974.
- Tőkei Ferenc*: A szocializmusról gondolkodva. (Beszélgetés Tőkei Ferenc akadémikussal.) Társadalmi Szemle 1984. 10. szám 20—23. oldal.

VI. Gazdaságpolitika, gazdaságirányítás

- Ankerl Géza*: Aktuális megjegyzések néhány illúzióról: Nyugatkép és gazdasági reform. Valóság 1985. 5. szám 62—69. oldal.
- Antal László*: Mit várhatunk a reformtól? (Mogyoró Katalin beszélgetése Antal László közgazdásszal.) Mozgó Világ 1985. 1. szám. 110—115. oldal.

- Bauer Tamás:* A reformpolitika a gazdaságpolitika komplexitásában. Valóság 1985. 3. szám 87—93. oldal.
- Berend T. Iván:* A világgazdaság 20. századi fejlődési tendenciái és Magyarország. A Történelemtanárok Nyári Akadémiája. Keszthely, 1974. — Történelemtudomány — történelemtanítás.
- Berend T. Iván:* Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Magvető Kiadó, Bp., 1978. (Gyorsuló idő.)
- Berend T. Iván:* Gazdasági útkeresés 1956—1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez. Magvető Kiadó, Bp., 1983. (Nemzet és emlékezet.)
- Bognár József:* Magyarország gazdasági fejlődésének 25 éves mérlege az új világgazdasági korszak kezdetén. MTA Közgyűlés. 1982.
- Bognár József:* Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai. Változások, váltások és válságok a gazdaságban. Bp., 1982. 31—45. oldal.
- Bognár József:* A gazdaságpolitikai és irányítási koncepciók fejlődése az elmúlt évtizedekben. Közgazdasági Szemle 1985. 4. szám 408—416. oldal.
- Bródy András:* Lassuló idő. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1984.
- Csaba László:* Kelet-Európa a világgazdaságban. Alkalmazkodás és gazdasági mechanizmus. Bp., 1984.
- Falusné Szikra Katalin:* A munka szerinti elosztás és a reform. Közgazdasági Szemle 1984. 9. szám 1047—1058. oldal.

Kornai János: Növekedés, hiány és hatékonyság. A szocialista gazdaság egy makrodinamikai modellje. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1982.

Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1980.

Kornai János: A hiány magyarázó elméletéről. Közgazdasági Szemle 185. 2. szám 179—192. oldal.

Kozma Ferenc: Józan bátorsággal és bátor józansággal. — Gazdasági fejlődésünk és a gazdaságirányítás továbbfejlesztése. Bp., 1984.

A magyar gazdaság fejlesztési útjairól. (Szerk. és vál.: *Böröczfy Ferenc*.) Kossuth Kiadó, Bp., 1980. (Vélemények — viták.)

Nyers Rezső: „A reformhoz kötöttem sorsomat.” (Beszélgetés.) Mozgó Világ 1984. 1—2. szám 5—17. oldal.

A tizenöt éves gazdaságirányítási reform továbbfejlesztéséről. (*Berecz Frigyes, Bognár József, Csikós-Nagy Béla, Kulcsár Kálmán, Nyers Rezső, Pozsgay Imre, Pulai Miklós, Sárközy Tamás* írásai.) Társadalmi Szemle 1983. 2. szám 50—84. oldal.

VII. Reformviták

Antal László: Fejlődés — kitérővel. (A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években.) (Kéziratként — 1979.) Gazdaság 1980. 2. szám 28—56. oldal.

Antal László: Tanulmányok a magyar gazdasági mechanizmus működéséről. Pénzügykutató Intézet tanulmányai. 1983. 1. szám.

- Bauer Tamás*: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ* 1982. 11. szám 17—42. oldal.
- Berend T. Iván*: A reformviták sűrűjében. *Élet és Irodalom* 1984. április 13. 6—8. oldal.
- Berend T. Iván*: Töprengések a gazdasági reform évfordulóján. *Valóság* 1978. 7. szám 15—26. oldal.
- Bognár József*: A szocialista gazdaság irányítása és működése. *Vita a magyar gazdasági mechanizmus reformjáról*. Bp., 1966.
- Csaba László*: A magyar gazdasági reform továbbfejlesztése. *Magyar Tudomány* 1985. 5. szám 341—355. oldal.
- Hoch Róbert*: Ki enged a 68-ból? (Hovanyecz László beszélgetése az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatójával.) *Mozgó Világ* 1985. 6. szám 5—14. oldal.
- Koncepció és kritika. *Vita Liska Tibor „szocialista vállalkozási szektor” javaslatáról*. (Szerk.: *Siklaki István*.) *Magvető Kiadó*, Bp., 1985. (Gyorsuló idő.)
- Kornai János*: Ellentmondások és dilemmák. (Tanulmányok.) *Magvető Kiadó*, Bp., 1983. (Gyorsuló idő.)
- Kulin Ferenc*: Az értelmezés „trükkjei”. *Mozgó Világ* 1983. 11. szám 70—77. oldal.
- Lázár István*: Reform-kor? *Mozgó Világ* 1985. 7. szám 6—17. oldal.
- Szamuely László*: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Bp., 1971.

Szamuely László: A mechanizmusvita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon. *Gazdaság* 1985. 2. szám 95—115. oldal.

Tardos Márton: Reform itt és most? (Kovács János Mátyás beszélgetése Tardos Mártonnal.) *Mozgó Világ* 1983. 2. szám 8—22. oldal.

Vajda György: „ŐK” és „MI” vagyunk? *Élet és Irodalom* 1984. április 13. 6—8. oldal.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia — Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné
A fedélterv Bogdán Hajnal munkája
Terjedelem: 8,45 (A/5) ív AK 2379 — k 8689
Akadémiai Kiadó és Nyomda
Felelős vezető: Hazai György

BEREND T. IVÁN
**SZOCIALIZMUS
ÉS REFORM**

Egy interjú során tették fel nemrégén a kérdést: „Hogyan alakult az élete, hogyan látta az 56-os tragédia után Magyarország helyzetét?” Hadd idézzem fel a válasz néhány mondatát. „Komoly megrázkódtatás volt. Az ember felülvizsgálta önmagát is, mindazt, ami volt és sok mindenben megrendült a hite, sok mindenre felnyílt a szeme. Én azok közé tartoztam, akik úgy gondolták, hogy egy ilyen válságos átmenet után most minden megújítható, minden a mi kezünkben van. Rajtunk áll, hogyan újul meg ez a történelmi fejlődés, ebben a megújításban kell tehát részt venni. Ebben a meggyőződésben éltem, gyakorlati tevékenységemben is.”

Berend T. Iván

ISBN 963 05 4386 9

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST